

(૩)

હતી એક ઇંદુના દંડ સમી બાળી:

—નજર ! કેમ કાળી ગોર લે ભર રોષ ?

જ્ઞાનાલાલ.

આમાં કમલિની અને ઇંદુના દંડ એ ઉપમાન અને ઉપમાણ
અને માળા એ ઉપમેય એ એકતુ સાદૃશ્ય વર્ણવાયુ તેથી ઉપમાવંકા

નિયમોપમા.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેયના સાદૃશ્યનો કાંઈક નિયમ
હરાવવામાં આવે ત્યાં નિયમોપમા.

દ્રષ્ટાન્ત ૧૩

સખીરી ! તારા વાળ નાગ કંદુભ્રમ શોભતા,
નહિ નહિ ખીજી નાછુ અહિ ચહડયો મુજને દીસે.

આમાં વાળ જે ઉપમેય તેને નાગકંદુ એ એકજ ઉપમાનની
સાથે સરખાવવામાં આવ્યા અને ખીજી કોઈની માથે સરખાવવાને
ને યોગ્ય નથી એવો નિયમ હરાવવામાં આવ્યો તેથી નિયમોપમા.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨૩.

વીતે દહાડા વિરહ દુઃખમાં, દોહલા જેમ જેમ,
મુંઝાતો એ જહુ જહુ હશે એકલી તેમ તેમ,
કમાંએલી નલિની ચિશિરે હોય સંતાપ પાગી
તેવી નિશ્ચે જલદઈ ગઈ એ હશે, પ્યારી મહારી.
કિલાસાઈ.

(૪)

આમા મંત્રની ઓ એ ઉપમેય તેને નહિની એ એક ઉપમાન
મરખાવવા યોગ્ય છે, અન્ય નહિ એમ ઠરાવવામા આવ્યુ તેથી
નિયમોપમા.

દૃષ્ટાન્તે કોટું

ભાસે વાસ ભયાન રાત્ર, ફૂલેની મોળી મહા બોળ છે,
ઉંડા શ્વાસ ધમત હાલું દિલેનો તાવાગિન વિકાળ છે
તન્વી વ્યથ વિયોગથી વનતણી વ્હીલી કુરંગીજ છે
કામે કાળ બનેજ દુર્લભ મતો શાદૃષ્ટવિકોહિતે.
કેશવભાવ

આ રાધાવર્ણનમા તન્વી એ ઉપમેયને કુરંગી એ એક ઉપમાન
સિવાય અન્ય મરખાવવા યોગ્ય નથી એમ ધ્વનિથી ઠરાવવામા આવ્યુ
તેથી એ નિયમોપમા

નિષ્ક્રિયોપમા.

વ્યાખ્યા ઉપમાન અને ઉપમેયના સાદૃશ્યમા સ દેહ લાવી
પાછો નિશ્ચય કરવામા આવે ત્યાં નિષ્ક્રિયોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧૬

મહે તકારું વકન ગણ્યુ અબુજની સમાન
કિન્તુ ભૂલ્યો પ્રિય સખી ! નહિ તેમ માન,
ખીવે સખે ! કમળ સોજ હિમાગુનાથી
તે કયા સ્વકાન્તિ થકી ચન્દ્ર મહે લગવી !

(૫)

માણું સખે ! તુજ સુખે નહિ અંબુજે હું
કાંકેજ તે પરિભવે સખી ! આ હિમાંશુ;
આગાર અમૃત તણી તુજ વકત્ર વહાલી !
ઝોયે સખીત જલજ ચન્દ્ર ગણું હું ખ્યારી.

આમાં વકત્ર છે કે કમળ છે એવો સંશય ઉપજ્યા પછી
વકત્રજ છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તેથી નિર્ણયોપમા. સાહિ-
ત્યદર્પણકાર એને નિમયાલંકાર કહે છે.

બહુપમા.

વ્યાખ્યા: ઉપમેયના ધર્મનું આધિક્ય દર્શાવવા સાદુ એકથી
વધુ ઉપમાનો સાથે પ્રભુવેલુ સાદૃશ્ય તે, બહુપમા.

પદાન્ત ૧, ૨.

તહારો શીતળ શુચિ સ્પર્શ પસિની ! અ-દનોદકના સમો,
હિમજલ, હિમાંશુશીકર શો વળી બર્ફ સમ શીતળ અહો,
તુજ વાણી તેમજ હે સખી ! સાકર અને અમૃત સમો
મીઠી, અહો ! વહાલી, શુણે તુજ, સુજ હૃદે અહરે વસી.

દુષ્ટાન્ત ૩૫ : જરૂરિયાતમાં તણી યાત્રા વિષે જેવી છે,
 અંગામાંગણમાં જરૂરિયાતમાં શ્રદ્ધાની જેવી છે,
 આત્મજ્ઞાન વિષે જરૂરિયાતમાં વિરાગની જેવી છે,
 નાણાની વ્યવહારમાં જરૂરિયાતમાં સૌ લોકને તેવી છે.
 ભાઈશંકર.

આમાં નાણાની જરૂરીયાત-આધિન્ય બતાવવા તેને જુદી જુદી
 જાતની જરૂરીયાતો સાથે સરખાવવામાં આવી તેથી એ બહુપમાવા.
 ભાઈશંકર એને માલોપમાના ઉદાહરણ તરીકે વર્ણવે છે. પણ તે
 કદાચ દેરલાક બહુપમાં અને માલોપમાને એકબીજા અલંકાર તરીકે
 ગણે છે તે મુજબજ માનીને વર્ણવ્યું હશે.

માલોપમા.

વ્યાખ્યા : સાદૃશ્યની એક બીજા સાથે સંબંધ રાખતી
 પરંપરા તે માલોપમા.

દુષ્ટાન્ત ૧૭.

શોભે છે જો લલિત લલનો મુખલંકારથી આ
 શોભે કાવ્યો પુનિત કવિનાં મુખલંકારથી હા!
 ને તેથી આ જગ પણ દીપે, તેથી સર્વાત્મ તેમ
 શોભે તું આ કર અસિ ધરી યુદ્ધમાં જાય તેમ.

આમાં અક્ષરોનો જેમ લલના તેમજ કાળો સાથે, કાળોનો જગત સાથે, જગતનો સર્વોત્તમ સાથે એમ એક બીજા સાથે સંબંધ રાખતી સાદસ્થની પરંપરા વર્ણવાઈ તેથી એ માલોપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છંદ

સોહાવે જ્યમ ચન્દ્રિકા ચન્દ્રદેવને, તેમ
ચન્દ્રદેવ વિભાવરી, વિભાવરી વળી એમ
સોહાવે આકાશને, તહારોય કીર્તિ એમ,
તુજને સોહાવે, અતિ ધરીને અહકો પ્રેમ.

૨.

૧૧૧૧૧૧

આમાં ચન્દ્રિકાનો જેમ ચન્દ્ર સાથે, ચન્દ્રનો વિભાવરી સાથે, વિભાવરીનો આકાશ સાથે એમ એક બીજા સાથે સંબંધ રાખતી સાદસ્થની પરંપરા વર્ણવાઈ તેથી એ માલોપમા.

અભૂતોપમા.

વ્યાખ્યા: અશક્ય હોયે એવા ઉપમાનનો જે સાદૃશ્યમાં પ્રયોગ હોય તે સાદૃશ્ય તે અભૂતોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છંદ

શુભો, શુભશનો મહાંથી સઘળાં આણી કયાં એકઠાં
કાઢયો સત્ત્વ સમો સુરંગ વળી તે સુકયો જરી ઠારવા;
તહેનું તારણુ સત્ત્વ તેમ સહ તે કાઢયો પ્રભાસારને
તે તહારા સળિરી! સુગાર અતિશે ગાલે ધયાં ધાઈ કે ?

(૮)

આમા મુનાવ પુખ્તોના સત્વ સામે તેની પ્રમાણે સ્થા કે જે
સ્તુત નીકળી શકે એમ હેજ નહિ તેને-એટલે એ અસકપ ઉપ
માનો થેજે અમૂતોપમા વર્ણવાઈ.

૧૧૧

ખાન ૨ છુ

સ સારને સર અમૂત લગ્યા
માહિ યોગ્યા વિપના દગલા
એ વિપને અમીના જલકુ'ડથી)
પીચે અમી ધન્ય હો હંસલા.

નહાનાલાલ.

આમા અમૂત ભરવા રૂપ અને વિપના દગના યોગવારૂપ કાર્પ
ને વસ્તુત થઈ શકે એમ હેજ નહિ તેને થેજે મીતે એ અમૂતોપમા.

ખાન ૩

વિનતાવદન વિધિએ કીધુ, સાર સરીતું હીધું
નક્ષત્રનાથને લાછવ લાસે, કલક લાગદ કીધુ.

પ્રેમાનંદ.

આમા દમયતીનું વર્ણન કરતા કવિ તેના મુખની શોભા
પ વિનતા સરીતો સાર કે જે વસ્તુત નીકળી શકે એમ હેજ નહિ
તે વર્ણી છે, તેને થેજે મીતે એ પણ અમૂતોપમા

(૧૫)

નિંદોપમા.

વ્યાખ્યા ઉપમાનની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથેનું સાદૃશ્ય તે નિંદોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ

તું પુનમનો ચન્દ્ર, હું તો ખીજ હિમાંશુ શો
મહાઈ તેજસ મન્દ, હારે ભારતનું તું થકી.

આમા ઉપમાનની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદૃશ્ય વર્ણનાયુ તથી નિંદોપમા

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ

ત્રિપુલક જે હરતણ, વહતાં ન ફાવે
રે રે વયસ્ય ! ઉપમા મનમાં ન આવે,
જો હું ચરી સમ વંદું તુવતે કલકી,
કા ભૂ સમાન નવ હું ગણું સિંહ લકી.

પ્રેમાનંદ.

આમાં સાયમામાની ભક્તિનું વર્ણન છે અને ચન્દ્ર જે ઉપમાન તેને કલકી ગણી દોષ લગાવી નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદૃશ્ય વર્ણનયુ એટલે નિંદોપમા

દૃષ્ટાન્ત ૩ છ

પૂણિમા ચન્દ્ર જાણે પર વરતુલ શી ધાર જાધી રહ્યો છે,
શોભા સારી ચરીથી કિરણ પત્તરિયાં, ફારી એ તો ગયો છે,

આકાશે એક વિદ્યુ દ્વય અહીં નિરખું અથ્વા આવે ન પાસે,
એ પૂરા અંદ્ર માંહે મલિનપણુ દીસે, સ્વચ્છ આ છે પ્રકાશે.

ત્રેમાનંદ.

આ સત્યભામાના મુખચંદ્ર અને કપાળની ચંદ્રકાંત વર્ણન છે.
આમા ચંદ્ર જે દૃષમાન તેને મલિનપણાવાળો, અત્રથી છવાનારો
એવા હોય સગાવી તેની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય 'સાથે' સાદૃશ્ય વર્ણન
તેથી નિદોષમા.

પૂર્ણોપમા.

ઉપમાનાં ચારે અંગ ઉપમાન, ઉપમેય, વાચક અને ધર્મ સહિત
સાદૃશ્યની ખીલાવ તે પૂર્ણોપમા. જ્યાં વાચક અંગ ન હોય
ત્યાં વાચક હુતોપમા, ધર્મ અંગ ન હોય ત્યાં ધર્મ
હુતોપમા અને ધર્મ અને વાચક, બન્ને અંગ ન હોય ત્યાં ધર્મ
વાચક હુતોપમા કહેવાય. ઉપમાન અંગ ન હોય તો ઉપમાન
હુતોપમા અને તેની સાથે જે જે અંગ ન હોય તે તે સાથે ઉપમાને
હુતોપમા કહેવાય. હુતોપમા આદિ પ્રકારની છે (૧) વાચકહુતો
(૨) ધર્મહુતો (૩) ધર્મવાચકહુતો (૪) વાચકોપમેયહુતો (૫)
ઉપમાનહુતો (૬) વાચકોપમાનહુતો (૭) ધર્મોપમાનહુતો (૮)
ધર્મોપમાનહુતો.

દશાન ૧, ૨, ૩.

હિમાંશુ સવિતા સમો મૃદુ ગતિ વા વન્ત જેવો બાન્યો
વાગે સોય સમાન પુષ્પ કળીજો ને લેપ અગ્નિ સમો,
સત્રિકટ્પ યતીજ દેહ વળી આ તો વારકારી મૃદુને,
રે! રે! આ પ્રમદા વિયોગ સમયે અંહાર આપ્યો કને.

આના પીળા ચરણમાં બહુમા, પહેલામાં ધર્મલુપ્તોપમા અને ત્રીજામાં વાયલુપ્તોપમા છે. સોય એ ઉપમાન, પુષ્પકળીએ એ ઉપમેય, સમાન એ વાયક અને વાગે એ ધર્મ એમ ઉપમાના ચારે અંગ સાથેનું સાદૃશ્ય વર્ણવાયુ તેથી પૂર્ણોપમા દિમાશુ એ ઉપમાન સવિતા એ ઉપમેય, અને સમે એ વાયક પણ ઉચ્ચતરપ ધર્મ ન વર્ણવાયો એટલે એ ધર્મલુપ્તોપમા તેમજ ગત્રિ એ ઉપમાન, કૃષ્ણ એ ઉપમેય અને થવું એ ધર્મ પણ જોવી એ વાયક ન વર્ણવાયો તેથી એ વાયલુપ્તોપમા

દૃષ્ટાન્ત ૪ મુ

ચરણામૃતનો નીમ આમારે નિત્ય ઉઠી મહિર જાશુ,
રામ નામની જહાજ બનાવશું સંસાર સાગર તરી જાશુ
રાણાજી અમે ખ્યાસ ગોવિંદના શુભ ગાશુ.

ભીરોબાઈ.

આમાં સસાર એ ઉપમાન અને સાગર એ ઉપમેય એમાં પેડે, જેવો વિગેરે વાયક શબ્દ અને વિશાળતા રૂપી ધર્મ એ મે વર્ણવવામાં ન આવ્યા એટલે એ વાયક ધર્મલુપ્તોપમા થઈ

દૃષ્ટાન્ત ૫ મુ

કે ચોટલો ધરણી માત તણો, અહીં શું ?
છુટી જઈ વળી પડ્યો દીસતો નહિં શું ?
તે વૃદ્ધ હાલ યઈ છે બહુ જાણુ તેથી
આ ચંદ્ર વાળ નદી તુરંત જણાય એથી !

ખખરદાર.

આમાં શ્વેતવાણ એ ઉપમાન, નદી એ ઉપમેય, તુલ્ય એ વાચક અને જણાવનાર ૩૫ ધર્મ એમ ઉપમાનાં ચારે અંગ સાથેનું સાદૃશ્ય વર્ણવાયુ તેથી પૂર્ણોપમા.

દુષ્ટાન્ન ૬ કું અને ૭ મું.

અમલ કમલ જેવી જીવતી તો જણાયે.
નવલ અમલ જામ્યો જોવી આંખો ગણાયે,
અકલ અકલ યાયે શી મદિરાક્ષિ આગે.
તરલ તરલ દૃષ્ટિ, કામિને અંગ લાગે !!

પ્રેમાનંદ

આમાં ઉપમાન કમળ અને ઉપમેય જીવતી તેમજ જેવી એ વાચક પણ સુંદરતાએ ધર્મ ન વર્ણવાયો તેથી ધર્મલુપ્તોપમા તેમજ છેલ્લા ચરણમાં દૃષ્ટિ એ ઉપમેય અને લાગવા ૩૫ ધર્મ વર્ણવાયો પણ બાલુ એ ઉપમાન તેમજ જેવી એ વાચક ન વર્ણવાયો તેથી એ વાચકોપમાનપુત્તા કહેવાય.

દુષ્ટાન્ન ૮, ૯ મું.

વાતસૃથ્યની ન લેણી. સમેાવડી

કેલાગારે જુકેલી હતી,

કલાપીની સકેલેલી કલાસરી

દેહ દેશે નનવરંગ સાડી સરસી

નહાનાલાલ

આમાં પહેલાં બે ચરણમાં સુંદરીએ, ઉપમાન ન વર્ણવાયુ તેથી ઉપમાનપુત્તોપમા અને છેલ્લા બે ચરણમાં, સુંદરતા ૩૫ ધર્મ ન વર્ણવાયો ધર્મલુપ્તોપમા ગણાય.

ઉપમાદોષ દર્શન.

સમજ ધીક્કારવા જોગ, વિઝતીય, હીન જોને તુરુ
ઉપમેય સાથેના ઉપમાનના સદૃશ્યને દોષયુક્ત
ગણવામાં આવે છે.

દાખલ

તહે ગર્ધવસમ, ઠીક, ધીમે ધીમે કાયં આ
મેઠા જોખ સાથ વહી વહીને પુરુ કર્યું.

આમા હીનોપમાનરૂપ દોષ વર્ણવાયો એમ્મે એ દોષયુક્ત
ઉપમા ગણાય

૧

(૨) અનન્વયાલકાર-The Comparison Absolute.

વ્યાખ્યા ઉપમેયના ઉપમાન રૂપે ઉપમેયનુજ વર્ણન
અથવા એકજ વસ્તુનું, એ બન્ને રૂપે વર્ણન
તે અનન્વય

દાખલ ૧ હ

રામ સમોષક રામ, કૃષ્ણ સમા શ્રીકૃષ્ણજી
નહિ બીજાના કામ તોલે થાવા તેમનો

આમા રામ અને કૃષ્ણ એ ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને
રૂપે વર્ણવવામા આવ્યાથી તેથી અનન્વય

(૨) ઉપમાનોપમેયનં ચદેવસ્યૈવ વસ્તુન ।

છાંદો ૨ બી

કહ્યું સમોદાતાર કહ્યું થયો ~~જંગમાં~~ ~~તે~~ છે
નહિ બીજો યાનાર ત્રણે સજમાં જો વિના.

આમાં કહ્યુંને ઉપમાને અને ઉપમેય એ બંને રૂપે વર્ણવામાં
આવ્યાથી અનન્વય.

છાંદો ૩ બી

ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાકાર, ભીષ્મ સમો 'કો' નહિ થશે
જયજય ગંગા કુમારે ! 'પાળી' ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા છે !

આમાં ભીષ્મ એ ઉપમાન તેમજ ઉપમેય એ બંને રૂપે
વર્ણવામાંથી અનન્વય

છાંદો ૪ બી

શોધી ગયો સહુ પુસ્તક પાનાં
સાહિત્ય સિન્ધુમાં મુજ તથો,
વેદવેદાંગ પુરાણ પઢ્યો પણ
એક ન અક્ષર હાથ ચડ્યો.

માનિનિના મુખની ઉપમાસમ
સાક્ષર રત્નનો સાર થયો,
માઠી ઉણો ધરી હર્ષણ મુજ શુ
તો મુજ અર્થ અમુક સર્વોત્ક્રમ

* આ છાંદો 'વેતન' બીજા ૧૯૨૨ ના નંબરમાં 'દર્શન' એ નામથી
* ૬૨ પૃષ્ઠા દેવ

ઉપમેય એવું જે મુખ તેવું ઉપમાન મુખ સિવાય ખીણુ ઠાંધજ
નહિ મળવાથી ઉપમેય-અને-ઉપમાન બન્ને-રૂપે મુખનુંજ વર્ણન
કયું તેથી અનન્વય.

દુષાન્ત પદોનું નિર્ણય કરીને નિર્ણય કરતાં
સજ્જાના સધને તિહિતા રહી
સ્થિર લેહી ઉપમાન ઘટે સહી;
વિસ વસા ત્રિદેશ ન બરાબરી
નવલ હંપતી ને નમ્ય સુંદરી.

પ્રેમાનંદ.

આ સંત્યમામાનું વર્ણન છે અને સંત્યમામાને કાષ્ટની ઉપમા
આપી શકોતી નથી એટલે સંત્યમામાનું ઉપમાન સંત્યમામા સિવાય
અન્ય કોઈ ઉજ નહિ એમ વર્ણવે છે માટે એ પણ અનન્વય.

(૩) ઉપમાનોપમેયાલંકાર-The Reciprocal Comparison.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેયનું અરસપરસ વર્ણન
અથવા તે ઉપમાન તેજ ઉપમેય અને ઉપમેય
તેજ ઉપમાન એ રીતનું જે વર્ણન તે ઉપ-
માનોપમેય અથવા ઉપમેયોપમા.

(૩) પર્યાયેણ દ્વયોસ્તચ્ચેદુપમેયોપમા મતા ।

*-ઉપમા અને પ્રતીપ એ બેના મેળાપથી આ અલંકાર થાય છે
પણ જેવું સાદૃશ્ય આનાથી વર્ણવાય છે તેવું એ બેને છુટા લેવાથી
વર્ણવાનું નથી તેમજ આના સાદૃશ્યથી 'આ બન્ને સમાન કોઈ નૃતિય
પદાર્થ નથી' એ વાતની પણ પ્રતીતિ થાય છે.

(૪) પ્રતીપાલંકાર—The Converse.

વ્યાખ્યા. ઉપમાન અને ઉપમેયની પરસ્પર સ્પર્ધાનું
વર્ણન તે પ્રતીપ.

પ્રથમ પ્રતીપ.

વ્યાખ્યા. પ્રસિદ્ધ ઉપમાન અને ઉપમેયને ઉલટાવીને
કરેલું વર્ણન તે પ્રથમ પ્રતીપ

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ ૨ ૩

પ્રભાકર પ્રકાશ્યો આ, ત્હારી વકત્રપ્રત્તા સમો,
હસ્તપાદ સમાં બહાલી ખીંચાં અંબુજ તોયમાં.

આમા પ્રભાકર એને વકત્રપ્રત્તા તેમજ અંબુજ અને હસ્તપાદ
એના પ્રસિદ્ધ ઉપમાન અને ઉપમેય તેમને ઉલટાવીને વર્ણન કર્યું
તેથી એ પ્રથમ પ્રતીપ

***

દૃષ્ટાન્ત ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

તારા નેત્રસમાન કાનિમય જે તે પદ્મ કુળયુ જળે
ઢંકાયો શશી તાહુન મુખ સમો વસોદનાં વાળે,
જે આલે તુજ આવ તે પશુ હવે સૌ રાજહ સૌ ગયા,
તારા તુલ્ય વડે વિનોદ પશુ તે દેવે ન વેઠાય આ !

શાઈશ કર.

(૪-૧) પ્રતીપમુપમાનન્યોપમેયસ્વપ્રકટપનમ્ ।

(૨૦)

દૃશ્ય ૨ બી

અમર યા ન તું શાષ્ટા,

દ્યેત પદ્મધી હંસ ! માનસરના.

પુણ્ય જનોની કીર્તિ

ધવલ જણાયે તુંથી જગતપર હા !

આમાં હંસની ધવલતા જે ઉપમાન તેના અનાદરને અર્થે
પુણ્યજનોની કીર્તિની ધવલતા જે ઉપમેય તેના ઉત્કર્ષે વર્ણન
કરું તેથી એ તૃતીય પ્રતીપ.

***

દૃશ્ય ૩ બી

સુરસરાઈ રૂચિર સુલોચના,

અમર નોધ તને દુઃખ મોચના ?

રસવનાં કમળો અતિ પેળિયાં,

રસ ભર્યાં વર્ણ્યે દેવ દેળિયાં.

પ્રેમાનંદ.

આમાં કમળ જે ઉપમાન તેના અનાદરને અર્થે નેત્ર જે ઉપ-
મેય તેના ઉત્કર્ષે વર્ણ્યો તેથી એ તૃતીય પ્રતીપ.

ચતુર્થ પ્રતીપ.

વ્યાખ્યા: ઉપમેય સાથે ઉપમાન સરખાવવા યોગ્યેય ન
હોય એવું જે વર્ણન તે ચતુર્થ પ્રતીપ.

(૬-૩) अवर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिश्च तत्र ।

દશાન્ત ૧ કુ

તુજ કટિ સગ સન્નાર ! સિંહકટિના લંકને

ગણુ' હું તો નિસાર વ્યર્થ માહારી કલ્પના !

આમા સ્ત્રીની કટિ જે ઉપમેય તેની સાથે સિંહકટિ જે ઉપમાન
ને સરખાવવાને યોગ્યેય નથી એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ અતુર્થ પ્રતીપ.

***

દશાન્ત ૨ કુ

તુજ મુખ કમલ સમુ મુન્દરી

ગણવું એ મ્હોટી ભૂલ ખરી !

ક્યાં તુજ મુખ ને ક્યાં એ ચન્દ !

મેળ મેળવે તે મતિમંદ !

૨૧

આમા સ્ત્રીનું મુખ જે ઉપમેય તેની સાથે ચન્દ્ર જે ઉપમાન
ને સરખાવવાને યોગ્ય ખરું નથી એનું કહ્યું તેથી એ અતુર્થ પ્રતીપ.પંચમ પ્રતીપ.વ્યાખ્યા:-ઉપમાનનું જે શું પ્રયોજન ? એનું જે વર્ણન
તે પંચમ પ્રતીપ.

દશાન્ત ૧ કુ

શીદ ઝેર તું લે તરૂણી,

ભર્યું હજાહજ યકી હૃદય લહારું;

(૪-૫) પ્રતીપમુપમાનસ્ય કેમર્થ્યમપિ મગ્યતે ।

તે તું પી લે ન ગણી

સાર આમાં ઝેર ન ઠીક ધારૂં.

આમા ઝેર જે હપમાન તેનું શું પ્રયોજન ? એમ વર્ણવવામા
આવ્યું તેથી પચમ પ્રતીપ.

કૃષ્ણાન્ત ૨ ૭૭

કોકિલ કુંકું કુંકું કરતી,

સખીરી ! તું મધુ ફૂજન ફડું કરતી;

ફૂજ તું સખી ! શે અમધી

કામ વગરની કોકિલ આ બકતી.

આમા કોયલ જે હપમાન તેની શી નર ? અર્થાત્ તેણે
નિષ્પ્રયોજન વર્ણવાયું તેથી પંચમ પ્રતીપ.

* * *

કૃષ્ણાન્ત ૩ ૭૭

વદન તહાફું નિરખ્યું મુંદરી,

તો પછી શું બેવું ફરીફરી

પેલુ તોયજ પેલો ચન્દ

નીરખી શે ચાલુ મતિમન્દ !

(૬) રૂપકાલંકાર-Metaphor

વ્યાખ્યા:-ઉપમાન અને ઉપમેયના અભેદનું વર્ણન તે રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છં.

કામિની કાય જુમીમાં કુચ પર્વત દુર્ગમ
ન બી ત્યાં તું મનઃ પાન્યા! વસે ત્યાં સ્મર તસ્કર.

આમાં કામિની કાય, કુચ અને સ્મર એ ઉપમેય અને જુમી, પર્વત અને તસ્કર એ ઉપમાન તેમના અભેદનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું તેથી એ રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૨ છં.

મન ભ્રમર ઉર ધર તું,
નારી મુખકમળેથી ફર રહેને
જવ સ્મર ચન્દ્ર પ્રકાશે,
તવ નહિતર મધુલોભે પકડારો.

આમાં મન, નારીમુખ, અને સ્મર એ ઉપમેય અને ભ્રમર, કમળ અને ચન્દ્ર એ ઉપમાન તેમના અભેદનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું તેથી એ રૂપક.

***

(૬) વિષયસ્ય મેદતાઙ્ગુચરજ્જુન વિષયસ્ય ચત્ ।
રૂપકં તન્નિધાધિવચન્યૂનત્વાનુભવોક્તિભિઃ ॥

પક્ષે શ્રુતિ એટલે ઈર્ષ્યો પાર પામ્યાં છે અર્થાત્ કાન શુધી નેત્રોની અણી લંબાઈ છે 'નેત્ર અણિ અમે શરણુ વિંધ્યાં સેત્ય યદ્ધ નિમી-
ડિઆ' એ મુજબ, તેમજ મુક્તામાં પણ કાંઈ બાકી નથી એટલે
યોગી પક્ષે જીવનમાંથી મુક્તા-મુક્તિ-મગરામાં બાકી નથી તેમજ
નિયોગિનીને મુક્તા એટલે મૈક્તિક-મૈક્તિના દારો મગરામાં કાંઈ
બાકી નથી તેને તો મગવાજ છે પણ વિયોગને લીધે કાંઈ એકજ
મૈક્તિક માગ ધારણ કરી રાખી હોય મૈક્તિક માગાઓની તેને
અપેક્ષાએ નથી.

* * *

દ્વિતીય રસ

સ્મર જનરે આતુર તર્કે છે
ઉગારી લેા સંગ સુધાવડે એ
અહો ભિષ્મત્ત! કરે શહોરે!
ઉપેન્દ્ર! વજાતમક ખા ઠરે રે!

કેશવલાલ.

આમાં ઉપમાન જે ભિષ્મત્ત અને ઉપમેય જે ઉપેન્દ્ર તે બન્નેનો
અભેદ નૂના ધેકય પણાએ રહિત એરો વર્ણ્યો તેથી એ અનુભવ
અભેદ રૂપક. આ રાધાની સખીની કૃત્યપ્રતિ ઉકિત છે.

ન્યૂન અભેદ રૂપક.

વ્યાખ્યા:—ન્યૂનતાપૂર્વક અભેદ વર્ણન તે ન્યૂન અભેદ રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી

પંચ બાણ વિનાના

ગણ હું ત્હમને સખા ! મનોજ અહો,
સર્વાંગે પરિપૂર્ણ

કુસુમશર વણ નયનશર સજશે !

આમા સખા એ ઉપમેય અને મનોજ એ ઉપમાન એ મનેને
અમેદ પચમાણના હીનત્વે કરીને ઉપમાનની ન્યૂનતા પૂર્વક વર્ણવો
તેથી એ ન્યૂનઅમેદ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી

તું તો દીપ્ત-તી સુદરી
ચતુર્ભુજવણ દેવી ખરી
અઢઠો દેખી થતો આનંદ
જેને નવ તે જન મતિમંદ

૨.

આમા સુદરી એ ઉપમેય અને દેવી એ ઉપમાન એ બેઉને
અમેદ ચતુર્ભુજના હીનત્વે કરીને ઉપમાનની ન્યૂનતાપૂર્વક વર્ણવાયો
તેથી એ ન્યૂન અમેદ.

આધિકાભેદ રૂપક.

વ્યાખ્યા:—આધિક્ય સાધનું અભેદ વર્ણન તો આધિકાભેદ
રૂપક.

કુશાન ૧૬.

કૃતાન્ત કાળ સમુદ્ધ ત્યજી પાવક જગતને
પાળે છે, દુઃખ કાળે છે 'રાય' સાર્થક થતુ હવે.

આમાં રાય જે ઉપમેય અને પાત્રન જે ઉપમાન તે જાનતેના
અમેદ કૃતાન્ત કાળ સમાન રૂપનો ત્યાગ કરી પાળવા અને દુઃખ
કાળના રૂપ ધર્મે કરીને ઉપમાનની અધિકતા વર્ણવી તેથી તે
આધિકામેદ.

ક ક ક

કુશાન ૨૦.

સમદષ્ટિ ધરી શક્તિ મલી
વિશ્વ રક્ષતી આ સુંદરી
ચલાવતી સંયત્રયે તન્ત્ર
જીએ ન જે જન તે મતિમેન્દ.

૨.

આમાં સુંદરી જે ઉપમેય અને શક્તિ જે ઉપમાન એ જોડેના
અમેદ વિષમદષ્ટિતનો ત્યાગ કરી વિશ્વ રક્ષક તરીકે ઉપમાનની
અધિકતા ઘોષાત્મક વર્ણવે તેથી એ આધિકામેદ.

અનુભવ તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યા:-ઉપમાનના ઉત્કર્ષકે અપર્ક રહિત ઉપમેયનું
અમેદ વર્ણન તે અનુભવ તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દુષાન્ત ૧ હ

ખીલે જોઈ તહાર વદન કમળો હે પ્રિય સખી !
અને જાયે તેથી ગહનતર અન્ધારજ શખી
અમીનો જો કાઈ ગરવ મનમા અન્દ્ર ધરતો
ઝરે તેયે બિચ્છાધર થકી સખી ! અન્દ્ર તુય હો !

આમા મુખને અન્દ્રનુ રૂપ આપી જોટલા કાર્ય અન્દ્ર વડે થાય
છે તેટલા તેનાથીયે થાય છે એમ વર્ણવ્યું એટલે ઉપમાનનો ઉત્કર્ષ
કે અપકર્ષ ન વર્ણવતા બન્યોનો અર્થ વર્ણવ્યો તેથી એ અનુભવ
તાલૂક રૂપક

✽ ✽ ✽

દુષાન્ત ૨ હ

સ્વરૂપ સમૂહા ઉર અબરમા
સ્તન ધન નિકટે રસે,
નવ નળ શશીને દીપવે હીમીને
સગણે મુગતા મિયે
અવ કામિનીને અહહ વને
રસથું રમેશ રીઝવે

કેશવલાલ

આમા ઉં પ્રદેશને આકાશનુ રૂપ આપી જોટલી વસ્તુઓ
આકાશમા છે તે બધીયે ત્યાં એટલે કે 'કુચ ને વનનુ, તે ઉપરના
અમ ને ગગનનુ રૂપ આપુ છે; સ્તનગીઆનુ પગના નળના ઉપમા

હૃદય પામતા માણેરા ચક્રનો આરોપ કર્યો છે, તથા મણિમાળાને
 નક્ષત્ર મડળનું રૂપ આપ્યું છે તેમજ 'અંબરમા આકાશના આરોપથી
 કુચની હિમ્મતના ગમ્યમાન છે. નખના ડખની રતાશ નવ યશીના
 રૂપકથી સ્પષ્ટિત છે. મોતીની માળા તે સત્તાવીસ મોટા મોતીની એક
 સેરની નક્ષત્ર માળાજ છે તે ભગજીના રૂપકથી સમજાવ્યું છે આમ
 હિમ્મતનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવતા બન્નેનો અભેદ વર્ણવ્યો
 તેથી અનુભવ તાદ્રૂપ્ય રૂપક

દશાન ૩ શ્લોક

ચડને ચોળિયો, મુંડને રોળિયો,
 ત્રિશિરા મોઢિયો, શો કરી કોળિયો ?
 નો'ય તે દાનવો દેવિ ! આ માનવો,
 ઇન્દ્ર છે આ નવો નાશ આ માનવો

પ્રેમાનંદ.

આ હીમની વનદેવતા પ્રતિ ઉક્તિ છે એમા કહ્યું છે કે હે દેવી !
 આ મુંડ મુક તેમજ ત્રિશિરા જેવો દાનવ નથી પણ માનવ અને
 તે પણ બારમા રૂદ્ર જેવો છે એટલે નવો રૂદ્ર છે. 'ભગતનો સહાર
 કરવાની શક્તિવાળા અગ્નીઆર રૂદ્ર તો જુના વખતથી જાણેલા છે
 પણ આતો બારમો રૂદ્ર છે.' આમા રૂદ્ર સાચે અભેદપણે ઉત્કર્ષ કે
 અપકર્ષ વર્ણુમા સિવાય વર્ણુન કર્યું તેથી એ અનુભવ તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

ન્યૂન તાદ્દૃશ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યા:-ઉપમાનના ધર્મના ન્યૂનતા સાહત ઉપમયનું
અભેદ વર્ણન તે ન્યૂન તાદ્દૃશ્ય રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧૬

ચતુર્વદન વિનાના

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ જેજ હસ્ત વાળા,

ભાલ નેત્ર વિનાના

શિવ સમ સોઢે વ્યાસજી રૂપાળા.

આમાં બ્રાહ્મણ્ય વ્યાસ જે ઉપમેય તેને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ ઉપમાનનું રૂપ આપી ચતુર્વદનત્વ ચતુર્હસ્તત્વ તેમજ ભાલનેત્રત્વના અભાવે-ન્યૂનત્વે કરીને જેકોના અભેદ વર્ણવ્યો તેથી ન્યૂનતાદ્દૃશ્ય રૂપક.

* * *

અષ્ટભુજા વણુ તું કાલિકા

મુખ ભયંકર વણુ ચંડિકા

દ્વિજીવ્હાવણુ તું નાગણી !

હાયો રે હાયો શંખિણી !

૨.

આમાં શંખિણી જે ઉપમેય તેને કાલિકા, ચંડિકા અને નાગણી એ ત્રણ જે ઉપમાન તેમનું રૂપ આપી અષ્ટભુજત્વ, મુખ ભયંકરત્વ અને દ્વિજીવ્હાત્વના ન્યૂનત્વે કરીને જેકોના અભેદ વર્ણવ્યો તેથી એ ન્યૂન તાદ્દૃશ્ય રૂપક.

અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યા:-ઉપમાના ધર્મના અધિકય સહિત ઉપમેયનું
અલેદ વર્ણન તે અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દશાન્ત ૧ કુ.

આત્મારૂ કીર્તિ તેજ શશી રવિ અઃકાં કેમકે સુર્ય જેવું
એને હું ને ગણું તે પ્રખરપણું એ ધારણું કબ્દ દેણું
ને એ હિમાંશુ કેરો ગણું ઘુતિ સમું તે હિમાંશુ કલંકી,
ને એ નીર્યો ક્ષયાઈ તુજ સુકીરતિ જાય ના કાંઈ અંધી.

આમાં કીર્તિનું તેજ ને ઉપમેવ તેને શશી રવિ ને ઉપમાન
તેનું રૂપ આપી આધિકા સહિત ઉપમાન ઉપમેયનો અલેદ વર્ણવ્યો
તેથી એ અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

***

દશાન્ત ૨ ભુ. ૩ નુ.

પેટ નીધેલ પ્રવાળી થકી
અધર પ્રવાળ તહારો સુંદરી
સોહો અદેકો તુજ મુખયંદ
કલંકી અંદ્રથી વધુ મોહનત.

સમસ્ત વસ્તુ વિષયક સાવયવ રૂપક. +

વ્યાખ્યા :—એક મુખ્ય રૂપકનાં પ્રત્યેક અંગને જુદાં જુદાં રૂપકોથી રૂપિત કરી કરેલું વર્ણ તે સમસ્ત વસ્તુવિષયક સાવયવ રૂપક અથવા સાંગસમસ્ત વસ્તુ વિષયક રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છં.

બ્યાધરૂપી કાળ પરે ઘડી,
કર ત્રિશુળ વિજળી સમધરી,
તાર તાર ઢેવી અંગિકા !
હુઝે હુખ્યો મુજને કરી કૃપા,

આમાં અંગિકા, તેને એકલીને રૂપ ન આપતાં તેનાં બ્યાધર ને ત્રિશુળ ને અંગો તેમને પણ રૂપિત કરવામાં આવ્યાં તેથી એ સાંગ સમસ્ત વસ્તુ વિષયક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ શ્લુ

+સમસ્ત વસ્તુવિષય શ્રીતા આરોપિતા યદા ।

કાવ્યપ્રકાશ દશમેસ્લાસ કારિકા સાનમી.

When all the objects superimposed, are also like the subjects of superimposition, expressed, then there is an Entire Metaphor.

D. T. Chandorkar. I. A.

લક્ષ્મી વ્યાખ્યા વિષય વડે શાર્ગેન્દ્ર ધનુ યુક્ત
કરુણાંબુદ ! રક્ષો, પીડયો ભવતાપે અતિ હું.

૨.

આમા કરુણાંબુદ ને વિષય તેને ઓળખાને રૂપ ન આપનાં તેનાં
લક્ષ્મી અને શાર્ગ ને અંગે તેમને પણ રૂપિન કર્યાં તેથી એ
સાંગ સમન્ત વસ્તુ વિષયક.

એક દેશ વિવર્તિ સાવયવ રૂપક *

વ્યાખ્યા:—એક મુખ્ય રૂપકનાં કેટલાંક અંગને જૂઠા રૂપ-
કાથી રૂપિત કર્યાં હોય અને કેટલાંક અધ્યાહુત
હોય એવું ને વર્ણન તે એક દેશ વિવર્તિ
સાવયવ અથવા સાંગ એક દેશ વિવર્તિ.

દશાન્ત ૧ ૭

પારાધિ હરે ૧ શા કાળ પંજગેથી ઉડી અને
આનન્દ કુંજમાં હાવાં ભોળુ તે પણ વિગદ.

* ધોતાભાષ્યાંય તે યસ્મિન્નેકદેશવિવર્તિ તત્ત્વ ।

દાવ્ય પ્રકાશ દશગોત્રમ કરિગા ૮ મી.

When some of the objects superimposed are
expressed by words, and some are to be under-
stood by the force of the sense of the sentence,
it is **પરમેશ વિવર્તિ** D T. Chandorkar B. A.

(૩૫)

આમાં કાળને પંજરનું રૂપ આપ્યું અને આનંદને કુંજનું રૂપ આપ્યું પરંતુ વિચરનાર જે પક્ષી તેનું શબ્દ રડે કથન રસ ન કરવામાં આવ્યું તેથી એક દેશ વિવર્તિ સાવધન.

***

દુશન ૨ છંદ

મેળાં ખૂમ ઉછાળતો જલધિ આ જે હાલ દેખાય છે.
પૈસાના અભિમાનિ શેક જનનો તે એક દૃષ્ટાંત છે;
કાળે અદ્ભૂત દેશકાર જાનવા કેદો નમૂનોજ છે.
ગંગાને વળી પાણી રૂપ રૂપિયા લેવા તણી એક છે.

જાએ અહીં, દોડે તહીં, બહાણી ! જતી જોતાં સરી,
શુ' પ્રમદવનના હિમ હૃદયે અસરા આ નાચતી !

તેલવાળા હાથમાં ખાણીનું ટીપુ પડ્યું હોય અને તે જોમ
આમ તેમ દોડે અને જોનારને આનંદ થાય તેનું આ વર્ણન છે.
જોમ કર એટલે હાથને કમળનું રૂપ આપી પાછું તેનેજ ફરીથી
રંગભૂમિ વડે રૂપિત કરવામાં આવ્યું તેમજ જલ શીકરને
દિવ્યમૈમિક વડે રૂપિત કરી પાછું તેનેજ ફરીથી નર્તકી વડે રૂપિત
કરવામાં આવ્યું તેથી એ રૂપકે રૂપક.

* * *

મુખામુજ ચન્દ્રે સુંદરી
આ શી નવલો લીલા કરી !
બીન્દી જમર કલંક શી જોઈ
મનહુ મુજબ ગયું લોભાઈ.

૨.

આમાં મુખને અમુખ વડે રૂપિત કરી પાછું તેનેજ ચન્દ્ર વડે
રૂપિત કરવામાં આવ્યું તેમજ બીન્દીને જમર વડે રૂપિત કરી પાછી
ફરીથી તેને દલક વડે રૂપિત કરવામાં આવી તેથી એ રૂપકે રૂપક

માલારૂપક.

વ્યાખ્યા: એક ઉમેયને અનેક ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને
કરેલું વર્ણન તે માલારૂપક.

દેખાન્ત ૧ ૬

ઓદાયેં શીખીના સમો, અમીઝરે હિમાનુ ગુ વઢવથી,
યુધિષ્ઠિર સમાન સત્ય વદનો, અર્જુન શો પ્રાકમી,
લીખે પાળી પ્રનિશ તેય ભૂલવે ઠાતાર તો કર્ણ શો,
એવો હે નૃપ તુ અહો ! જગતમા ના અન્ય દુષ્ટે દીઠો

આમા નૃપ જે ઉપમેય તેને શીખી, હિમાયુ, યુધિષ્ઠિર,
અર્જુન, લીખ, કર્ણ વિગેરે અનેક ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને વર્ણવવામા આ તુ તેથી એ માત્રારૂપક.

* * *

દેખાન્ત ૨ ૬

વૃદ્ધોપદેશ શુભ શિક્ષણનો ખખનો,
રત્નો વળી સરલ સાકડથી બન્યાનો,
વૃદ્ધોપદેશ રૂપિ સર્જન સાપડયાથી,
હઠાય તાપ રૂપિ શયની વેદનાથી.

ભાઈશ કર.

આના વૃદ્ધોપદેશ જે ઉપમેય તેને શુભ શિક્ષણનો ખખનો,
સરળ રત્નો તથા સર્જન એ ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને વર્ણવવામા
આવડેથી માત્રારૂપક

દેખાન્ત ૩ ૬

આકર્ષી-પુરૂં મોહ-મોહિ હલવી હેતી રચી કૃત્રવી
હુલાવી દગ ગોપાં અનિત કરી દેતી મહા મોહની,

કરતા વળી દુષ્ટ દાનવતણાં પૃથોળી ઉચ્ચાટની,
સિંચો રથમળી વાંસળી રસસુધા કાલિંદીના ધાટની.

કેશવલાલ.

આમાં વાંસળી જે ઉપમેય તેને મોદની વિધા અને ઉચ્ચાટની
એટલે નાશ કરવાની શક્તિ એ ઉપમાન વડે રૂપિત કરી અર્જુન
કરવામાં આપ્યું તેથી એ માલારૂપક.*

(૬) પરિણામાલંકાર-Commutation

વ્યાખ્યા:—ઉપમાન ઉપમેય સાથે એક રૂપ ધરાવે તેની
'ક્રિયા કરે એવું' જે વર્ણન તે પરિણામાલંકાર.

* આ અને 'ખીખી' દષ્ટાન્તમાં દીકામાં ધરાવેલા અલંકાર
સિવાય ખીખી અલંકાર પણ રહેલા હોય છે પણ તે ન જાણ્યતા
જે જે અલંકારના દષ્ટાન્ત તરિકે તે કાળ આપ્યું હોય તે તે
અલંકારોના ધરાવીને વર્ણવવા કૃત્રિમ ધાર્યા છે. દાખલા તરિકે આ
દષ્ટાન્તમાં ઉદ્દેશ, સ્વભાવોક્તિ તેમજ કારક દીપક એ અલંકારો
મળે છે પણ દષ્ટાન્ત માલારૂપકનું ગણ્ય હોવાથી માલારૂપકના ધરા-
વીને વર્ણવે છે. આમ કરવાનું કારણ એટલું જ કે શીખનારે
શુંયવાડો ન થાય. અલંકારો બધાંયે શીખ્યા પછીથી કયા દાવ્યમ
હોયો અલંકાર છે એ જાણવું મુશ્કેલ નથી એટલે આ રીત યોગ્ય
છે એમ લાગ્યા સિવાય નહિજ રહે.

(૬) પરિણામઃ પ્રિયાર્થશ્ચેદ્વિષયી વિષયાત્મના ।

કૃષ્ણ ૧૬

તાતપાદે લખ્યું જ્યારે પોનાના કરપદથી
જોયું તે માણસી જાને મ્હેં નેત્રામ્યુજ આ ચક્રી.

આમા ઉપમાન જે પદ તેણે ઉપમેય જે કર તેની સાથે મળાને
તેની લખવા રૂપ ક્રિયા કરી તેમજ ઉપમાન જે અમ્યુજ તેણે ઉપ
મેય જે નેત્ર તેની સાથે મળાને તેની જોવા રૂપ ક્રિયા કરી તેથી
પરિણામ.

૫ ૪ ૬

કૃષ્ણ ૨ ૧૬

આ પુષ્પોની સુગંધિ મધુર મધુરજો, આવતી અંગ લેહે,
આ હંસો શબ્દ અંધી મદન શર સમા ધાવથી છાતી છેદે.
પ્રેમાનંદ.

આમાં ઉપમાન જે શબ્દ તેણે ઉપમેય જે બાણ તેની છેદવા
રૂપ ક્રિયા કરી તેથી એ પણ પરિણામ.

(૭) उल्लेखालंकार-Representation.

વ્યાખ્યા:—નાનાવિધ ધર્મવાળી એક વસ્તુને તેના જુદા
જુદા ધર્મને યોગે અનેક જણ અનેક પ્રકારે
માને એવું જે વર્ણન તે ઉલ્લેખ

(૭) बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इत्यते ।

कचचिद्मेवाद्वैतगृहीतृणां विषयाणां तथा यश्चिन ।

यस्यस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इत्यते ॥

સાહિત્ય દર્શણ કારિકા ૧૮૨

ઉદ્યેખના જે સામાન્ય પ્રકાર છે. એક રૂપક સંહિત અને બીજો શુદ્ધ.

દુષ્ટાન ૧૬

શ્રી પ્રદ્ધા, વરુણેન્દ્ર, શિવ, સ્મરને શ્રીકૃષ્ણ કે રામને કે માફત અને ગણાધિપ પ્રભુ માયા પદપ્રદાને, કિંવા વાકેવ, વિશ્વકર્મા, અનિલ, ત્રાતા જગન્નાથકે જેવો જેહ ગણુન્ત હંધ, વિભુનું તેણું કરે દર્શન.

૧ આમાં અનેક ધર્મેયુક્ત એવો વિભુ જે એક વસ્તુ તેના તેના અનેક ધર્મના યોગે કરીને જૂદા જૂદા માણુમોએ અનેક રીતે દર્શન કર્યા તેથી એ ઉદ્યેખાલકાર. એમા વિભુને અનેક ઉપમાનાથી રૂપિત કરવામા આજ્ઞાથી એ રૂપક સંહિતનો ઉદ્યેખ કહેવાય.

દુષ્ટાન ૨ જુ

વૃદ્ધાઓએ ગજત્રાતા શ્રીકાન્ત તરૂણી સ્ત્રીઓ

બાલાઓએ યથાસ્થિત નિરખ્યાજ શ્રીકૃષ્ણને.

આમાં શ્રીકૃષ્ણ જે અનેક ધર્મેયુક્ત એવી એક વસ્તુ તેને તેના જૂદા જૂદા ધર્મના યોગે કરીને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, તરૂણીઓ અને બાલાઓએ જૂદે જૂદે રૂપે જોયા તેથી ઉદ્યેખાલકાર પણ એમા કૃષ્ણને કોઇ ઉપમાનાથી રૂપિત કરવામા ન આજ્ઞા તેથી એ શુદ્ધ ઉદ્યેખાલકાર ગણાય.

ક્રિષ્ણાન્ત ૩ શુ

આ સંસાર ઝાંઝે શિક્ષણ લેતાં લેવાની કોલેજ છે,
લોકો કેરી વિચિત્ર રીતિ કૃતિઓ લેવા તણા ખેલ છે;
સારાસાર તણા પૃથક્કરણને સચો મુવિસ્તીર્ણ છે,
વિદ્યાર્થી વહાણથી જ તરવા નેવો દરીઆવ છે.

ભાઈશંકર.

આમાં સંસાર ને અનેક ધર્મે યુક્ત એક વસ્તુ તેને તેના
જૂઠા જૂઠા ધર્મને યોગે કરીને અનેક શિક્ષણ લેવા રૂપ, લોકોની
વિચિત્ર રીતિઓ, તથા ક્રિયાઓ લેવા રૂપ, સારાસારના પૃથક્કરણરૂપ
અને વિદ્યાર્થી વહાણથીજ તરવા યોગ્યપણા રૂપ વિષયોના ભેદથી
કોલેજ રૂપે, ખેલ રૂપે, સંઘા રૂપે અને સમુદ્ર રૂપે વર્ણવવામાં આવી
તથા એ ઉદ્દેશભાલંકાર, અને એ રૂપક સહિત હોવાથી રૂપક સાથેના
ઉદ્દેશભાલંકાર.

ક્રિષ્ણાન્ત ૪ શુ.

વસંત આ ' પેન્ટર ' છે તદ્દતલો
પ્રખંધી ' ઝોફીસર ' છે અનંજનો,
પ્રવીણ ' ઇન્સ્પેક્ટર 'x ચંદ્રમાતલો
અપૂર્વ છે ' દીયર ' + કોકિલા તલો.

ભાઈશંકર.

• ચિત્રકાર. ÷ કામદાર. x પોલીસનો ઉપરી + શિક્ષક.

આમાં વસંત જે અનેક ધર્મયુક્ત એક વસ્તુ તેને વૃદ્ધ જુનું
 ધર્મોને યોગે કરીને ' વૃદ્ધોના ચિતરવા રૂપ વિષયમાં ચિતારો છે, '
 કામદેવનો અન્બાર અલાવવાના વિષયમાં પ્રપંચી-કામદાર છે, ચંદ
 તન્દ્રથી વિરહીઓને પકડવા તથા દમવાના વિષયમાં પોલીસનો
 ઉપરી છે અને કાશ્મિરોને પંચમનું ચિદાણ દેવાના વિષયમાં
 શિક્ષક છે, ' એમ વર્ણવી તેથી એ ઉચ્છેખાલંકાર; પણ તેમાં કોઈ
 રૂપક ન હોવાથી શુદ્ધ ઉચ્છેખાલંકાર.

(૮) સ્મૃત્પલંકાર-Reminiscence.

વ્યાખ્યા:—એક વાતુને જોઈ તેના જેવી અથવા તેની જે
 તેના જેવીની સાથે સંબંધ ધરાવતી ખીણ
 વસ્તુનું સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિ અલંકાર.

દા.નં ૧૯

હંદુ ગગન પ્રકાશ્યો

જોઈ મુજને સ્મરણ થયું મુખનું;
 પણ એ કાંતિ ક્યાં છે !

હર, હર, શે લાવું મુખ સ્વપ્નું

(૮-૯-૧૦) સ્વાત્સ્મૃતિ આન્તિમંદેહસ્તદકાલંકૃતિત્રયમ્ ।
 સ્મૃતિ આન્તિસંદેહઃ સાદૃશ્યાન્નિવધ્યમાનૈઃ
 સ્મૃતિ આન્તિમાગ્મવેદ્ય રૂપે સ્મૃત્યાદિ
 પદાર્કિતમલકારત્રયં ભવતિ ।

આમાં ઇન્દુને જોઇ તત્સદૃશ મુખની સ્મૃતિ થઇ તેથી એ
સ્મૃતિ અલંકાર

દૃગ્માન રહ્યું.

ગગડે ઘને ધારા પડે વીજળી ઝળુકે અજમા,
ચોળાનુચો અન્ધાર છેને છાઈ સફળે તરૂંઘટા;
ને નગ ઉભો આ સાંભર્યું જાણે મહને વૃદ્ધા જતી,
આ નગ ઉપર દ્વાનસ લઈને હસ્તમાં ઝહી લાકડી.

અમાં વીજળી, અજમા અને તરૂંઘટાને જોઈને તત્સદૃશ કોઈ
વૃદ્ધાના હસ્તમાં લાકડી અને જાનસ ઝહીને જવા રૂપ અન્ય પરતુતુ
અરણ્ય થયું તેથી એ સ્મૃતિ અલંકાર.

(૧) ગ્રાન્થલકાર-Mistake.

આખ્યા. એક વસ્તુને જોઈ તેના જેવી અથવા તેની સાથે
સંબંધ રાખતી એવી બીજી વસ્તુની ભ્રાંતિ થાય
તે ભ્રાંતિ અલંકાર.

દશાન્ત ૧ છંદ

મકંટ અહીંધર ભ્રાંત, ધરીને ઘસતો દોરડુ;
ઘસે ધરી ઉર ખન્ત હસુ કરી ઘડી ઘડી જુએ.

આમાં દોરડામાં મકંટને અદિધન્ના મુળની ભ્રાંતિ થઈ એમ
વર્ણવે તેથી ભ્રાંતિ અલંકાર.

દશાન્ત ૨ છંદ

પલાશ કેરુ પુષ્પ જાણીને શુક ચંચુમાં,
પડે બ્રમરને શુક, જાગુ દેખ જાણી શ્રેષ્ઠ.

આમાં શુક ચંચુમાં પલાશ પુષ્પની, અને બ્રમરમાં જાગુ-
નોમુગના ફળની ભ્રાંતિ વર્ણવી તેથી ભ્રાંતિ અલંકાર.

* * *

દશાન્ત ૩ છંદ

સૂચક સુરથી પૂરીપૂરી સુરલી
પિયુ તન નામ જ ગાવે,
રજ તુજ પાની ગણી મારગની
ધન હિટંતી વધાવે;

(૧૫)

યમુના તીરે બાની અધીરે

કુંજે કુંજવિહારી,

કેશવભાવ.

આમા પરાને લીધે ધૂળ ઉડતા રાધાના આગમનની આતિથી
વર્ણવ્યા તેથી એ આતિ અવધાર.

દૃશ્ય ૪ થુ

નિશ્ચે મહેં વીજળીને, લધુમતિ સમજે,

સી ગણી મિત્ર મહારા,

મેમાનંદ.

આમા વિજળીને આતિથી સી ગણી એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ
આતિ અવધાર.

(૧૦) સન્દેહાલંકાર-Doubt

વ્યાખ્યા -એકને જોઈ જીજ્ઞ વસ્તુ યા, આવે અને એમાની
એ કયી એની શકા ઉપજે એવું જે વર્ણન તે
સંદેહાલંકાર.

દૃશ્ય ૧ થુ

તારકે કેરી જોડ દેહ મદિરે આ જડી,

કે પછી મોઘા રત્ન તેનો નિશ્ચય ના થતો.

આમા નેનું તાન્ત્રી જોડ છે કે મોઘાં રત્ન ડે તેનો નિયમ
નથી મનો એવું સંદેહાસક વર્ણન કરવામા આવ્યુ તેથી એ
સંદેહાસકાર.

દુષાન્ત ૨૯૫

પણ ખાલે ! ત્હારી ભય, કિંવા ભજ ભગ એમ પ્રહે,
આ તુજ ઘટિકાધન રહુમજ પડે નવ દે' મહને.

આમા વટિકાધન 'પદ જન ત્હારી ભજ' અથવા 'ભજ
ભગ' એપ્રસે ભગવાનને ભજ એ બેમાનુ શુ કહે છે તેનો નિયમ
ન થયો તેથી એ સંદેહાસકાર.

૪ ૬ ૬

દુષાન્ત ૩ ૯૬

ઉભે સ્પર્શિનિધિ કિશ્લુ પ્રગટયાં, કળા ચર્મ પ્રકાશ,
જ્યોતે જ્યોતથી સ્પર્શ પ્રગટયોગ્યું એધી શંકયો આકાશ ?
હામિનીનો પરિમળ પડેકે, કળા શોભે લજ્જ,
શકે ધરાધર વાસ લેવા મહુડયો અંદન પૃથ્વ

પ્રેમાનંદ

કૃષ્ણ ૪ મુ

વેલી કે અલગેલી,
હોલી મળી વને જુઓ વેલી.
દિગ્ગ કુસુમ અંકુરિત.
અળળા કે એ શકે હશે વેલી !

પ્રેમાનંદ.

હૈયી એટલે સખી અને મેળી એટલે મળીને જુઓ કે એ તે
વેલી છે કે સ્ત્રી છે ? તેમજ પેમાં અકુગિત એટલે રસાદા કાપી અકુર
વાળા ઉરજ એટલે ગતન છે કે કેસર રૂપી અકુરવાળા કુમ છે ? એમ
સદેહાત્મક પર્ણન કયું તેથી સદેહાવંકાર.

દેહાન ૫ મુ.

ના'યે ના'યે નવાંગી ગગન તડિત એ,
શુદ્ધ શૃંગાર સાર્યા;
શંકા છે સ્વલ્પ એમાં વચન ગર મને,
વિલુને કેમ માયો ?

પ્રેમાનંદ.

આમા એ નવાંગી નથી પણ વિજળી છે એમ કહી પાંખુ શુદ્ધ
શૃંગાર સાર્યા છે એટલે અને વિજળી હોય તે જોયે નહિ માટે
વિજળી નહિ હોય એમ કહી સ્ત્રી છે કે વીજળી એ સમગ્રનું નથી
એમ સદેહાત્મક પર્ણન કયું તેથી સદેહાવંકાર.

(૧૧) અપહ્રસ્ત્યલકાર-Concealment.

વ્યાખ્યા: અન્ય પદાર્થના આરોપ માટે કોઈ પદાર્થને
ધર્મ નિષેધ કરી કરેલું વર્ણન તે અપહ્રુતિ
અલંકાર. અપહ્રુતિ અલંકારના અન્ય ભેદોથી
વિશુદ્ધ હોવાથી આને સાધારણતઃ શુદ્ધાપહ્રુ
તિજ કહે છે.

દશાન્ત ૧ હ

આ ના તારક નહોત, કિન્તુ પ્રિય મળી એ બધાં.

હેમ હૃદયનાં રત્ન, સુરભંગાને કાંકડે.

આમા યતનો આરોપ કરવા માટે તાગના તારત્ય ધર્મને
નિષેધ વર્ણવતામા આને તેથી એ શુદ્ધાપહ્રુતિ.

જી જી જી

હેત્વપન્હુતિ.

વ્યાખ્ય : શુદ્ધાપન્હુતિ એ યુક્તિપૂર્વક-હેતુપૂર્વક હોય તે
તે હેત્વપન્હુતિ

દાખા ૧ હ

નહિ નહિ આતો, ચન્દ્ર, કલક કે' તેમાં નથી;
તેમ દિવાકર નહોય, અમો ભયુ' એમાં વળી.
મુધાતણે આગાર, ચન્દ્ર મુધા ખાલી થતાં,
હોનો તે આ તુજ, ખરે સહચરી ! મુખડુ.

આ મુખનાં વર્ણનમાં અકનક હોવાથી ચન્દ્રત્વનો અને અમો
હેવાથી દિવાકરત્વનો હેતુપૂર્વક નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ હેત્વપન્હુતિ.

* * *

દાખા ૨ હ

શત થોલા મંદર તણી લાગી ચરીને બાલ,
મંથન સમયે, મુખ ફેરે શશક હરિણ ભ્રમજા.

૨

આમા ચન્દ્રમા જે કથક છે તે વાસ્તવિક રીતે નહીં નથી
પણ એ તો મંથન સમયે મંદરચાલી કેટલીક ધીવાઓ પડી ગઈ
હતી તે શશીને વાગી હતી તેનો હજી પણ રહી ગયો છે તે છે

(૧૧-૨) સ યથા યુક્તિપૂર્વકોદુચ્યતે હેત્વપન્હુતિ ।

પણ મુખાંઓ તો તેને દરજ્જા છે, સસતુ છે એમ કહે છે એ માત્ર
ભ્રમભાગ છે, એ રીતે ચન્દ્રમાં કલંકત્વનો હેતુપૂર્વક નિષેધ વર્ણવ્યો
તેથી એ હેતુપન્નુતિ.

પર્યસ્તાપન્નુતિ.

ગાથ્યા:—એક વસ્તુમાં જડેલા ધર્મનો અન્ય વાસ્તુમાં
આરોપ કરવા સાફ કરેલું નિષેધ વર્ણન તે
પર્યસ્તાપન્નુતિ.

દુષાન્ત ૧ છ

માનસ સરના હંધ, બૂલ્યો, કમગ એ નહિ શુભિ,
મહિ મધન સમ પેખ, કરકગળ આ છે રૂકુ.

આમા કમગત્વનો કંઠે વિરે અરોપ કરવાનો મા? કમગમા
તેનો નિષેધ કરામા આવ્યો તેથી એ પર્યસ્તાપન્નુતિ.

***

દુષાન્ત ૨ છ

નથી હળાહળ વિષ, વિષ રમા,
જાત જણાય એ નાતે ભૂલ્યા;
વિષ થોં મુખે ભાગે ત્રિપુરાર,
રમા અડ્યે ઉઘે મોરાર.

૨.

(૧૧-૨) અન્યત્ર તસ્યારોપાર્થઃ પર્યસ્તાપન્નુતિસ્તુ સઃ ।

આમાં વિષ્ણુનો રૂમા ને વિષે આરોપ કરવાને માટે વિષમાં તેનો નિષેધ-વિષ એ વિષ નથી કારણ કે વિષ પીને તો ત્રિપુનાર ને શંકર એ મોજ કરે છે. (એર પીનારને ઘેન-નિદ્રા આવે તેવું કાદંબ શંકરને નથી થતું) એ વિષ તો રૂમાજ છે કારણ કે તેને અડવાથીજ મોસાર ને હરિ તેને ઘેન આવે છે-નિદ્રા આવે છે-એ રીતે વર્ણવેલો તેથી એ પર્યસ્તાપન્દુતિ.

બ્રાંતાપન્દુતિ.

વ્યાખ્યા:—પ્રકૃત વસ્તુમાં યથેક્ષો સંદેહ ટાળવા યથાર્થ અર્થ આપી કરેલું વર્ણન તે બ્રાંતાપન્દુતિ.

અંશ ૧ છ

હે કુસુમશર ! નવપીડ આ તો, નથી જતા સુખ કેશ છે. નથી આ ગરલ કસ્તુરી પણ નહિ ચન્દ્રસેના કુસુમ એ, નથી ચોળી મહે' કે' બસ્મ શરીરે વિરહની એ ધાલતા હું તો વિરહીણી ! વાળ ત્હારાં શિવ આન્તે શર હુટ્યાં

આ વિરહીણીની ઉક્તિ છે, હે કુસુમશર ! શિવની બંધિયી તું કાં મઠને પીડે છે ? ત્હારાં બાણ હોડ્યાં છે તે પાગાં વાગી લે-પાગાં ખેંચી લે, કારણ કે હું કાંઈ શિવ નથી. મ્હારે માથે ગાધેલી જતા નથી પણ શીરના વાળનો અબોરો છે. ગમે એનો નિહાવ

(૧૧-૪) બ્રાંતાપન્દુતિરન્યસ્ય શક્તિયાં આન્તિવારણે ।

(૫૨)

નથી પણ કસ્તૂરી લેપન કર્યું છે તે છે, વળી માથે કાંઈ ચન્દ્રચેખા
 નથી પણ પુષ્પ છે તેમજ મ્હારે શરીરે કાંઈ ભસ્મ ચોળેલી નથી
 પણ વિરહજનિત ધરણતા છે-શીઘ્રશ્વ-પાડરતા છે આમ કદિત
 ત્રાંતર નિવારણ કરી મથાર્થ અર્થતુ કથન કર્યું તેથી એ બ્રાતાપહતિ *

દૃષ્ટાન્ત રહ્યું

હું બકે જ્યાં ત્યાં આવતી, વળી જે મહુને હલી દેરતો
શું વૃદ્ધી આપ ત્રિયા ગઈ નહિ ણાપુ, મહારી લાકડી x

આમા પ્રકૃતિગુણે લાકડી તેને વિશે વત થાં સાંભળનારને
જ્ઞાતિ થઈ કે શું આપતી ત્રિયા ? તેનું યથાર્થ વસ્તુ જે લાકડી તે
કહી સમાધાન કયું તેથી-આત્માપન્ડિત.

***

દશાન ૪ યુ

કપ્પે જાત્ર વિવર્ણતા વળી ધરે રામાવાળી નીકળે
કાયા તે અકડાઈ જાય અતિશે આંખોથી આંખુ પડે
શું કેઈ નરને વિલોકી ઉપજ્યા સાત્વિક ભાવો ત્હને
નારે આ રૂતુના પ્રભાવથી થઈ એવી અવસ્થા મને

ભાઈશંકર.

આમા કાઈ નરને જોઈ ત્હને સાત્વિક ભાવો ઉપજ્યા કે શું ?
એ સંકાતુ યથાર્થિત વાત કહી નિવરણ ક્રવામા આપ્યું તેથી એ
આત્માપન્ડિત.

1

x સુન્દરી સુબોધના આગસ્ટ ૧૯૧૬ ના અક્રમાં મહારા તખતુસથી
બહાર પડ્યું હતું તેમજ રા. છમનલાલ હ. પંડ્યાએ દુસ્તિગ્નક વાર્તા
ગામા એક સંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવાર્થ જણાવતા કુરુનોટમા આપ્યું છે.

છેકાપન્દુતિ.

બ્યાખ્યા: ખીખની શંકાથી સત્ય પદાર્થ યુક્તિ પુરુષર
છુપાવી કરેલું વર્ણન તે છેકાપન્દુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છુ

વસ્ત્રો કરે વિસ્તૃત સખી ! રોમાંચ સ્તનપર અસુપરે
ને કણમાં આઢ્યાદકારકે શાન્તસ્વર પડ્યા પડે,
પરિતૃપ્ત નાસા ગધથી—

‘કો નાગરિક મળ્યો ક્ષ્મી ?’

ના ના વસન્તસમીરની આ ધૂર્તતા સઘળી મળી.

આમા સખીને પેતાની નાગરિક સાયના વિહારની વાત દરતા
વચમાંજ અન્ય સ્ત્રીએ એ વાત સંમળી પૂછ્યું કે ‘શું નાગરિક મળ્યો ?’
તેનું સત્ય પદાર્થ જે નાગરિક તેના ગોપન અર્થે યુક્તિપુરુષર
લક્ષણોના સામે કરીને ‘વસન્ત સમીરની ધૂર્તતા’ એમ જણાવ્યું
તેથી એ છેકાપન્દુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ છુ

ગાળી આખી નિલાવરી પ્રિયસખા ! જાનંઠ લીધો રીઝી,
રાખી પાસ મુલાસ હાં કૃશ થતાં તેને પ્રભાતે ત્યજી,
‘શું’ કો માનવતી પ્રિયાની કરી આ નાથે દશા સોગમી ?
ના ના ન્હોય પ્રિયા, સખા ! ક્ષ્મી તને તે તો કુસુમાવળી *

(૧૧-૬) છેકાપન્દુતિરન્યસ્ય શંકાતસ્તથ્યનિન્દયે ।

‘સાહિત્ય’ ડીસેમ્બર ૧૯૨૧ માં પ્રકટ થયું.

* ‘સાહિત્ય’ ડીસેમ્બર ૧૯૨૦ માં પ્રકટ થયું.

આમા મિત્રને પોતાના વિવાસની વાત કરતાં વચમાંજ પીળાએ
 'શું કો માનવતી પ્રિયા ?' એમ પુછ્યું તેનો સત્ય પદાર્થ જે
 માનવતી પ્રિયા તેનું ગોપન કરીને, યુક્તિ પુરઃસર. લક્ષણોના સામ્યે
 કરીને 'ના, ના, કુસુમાવળી' એમ જવાબ આપ્યો તેથી એ છેકાપન્દુતિ.

દૃશ્ય ૩ છંદ.

આવે ભારી છટાથી મનમુદ્દ બનતું વેશ શો રમ્ય ભાસે,
 ફેરે અંગે મુગંધિ શીકર નવલાં સ્નેહનાં સિંચતીએ;
 આવે જોને નમંતી ખીનપયધરથી ! ઉર ને પ્રાણ બીજ્યાં
 'ભાળી નારી નવોદા ?' નહિ નહિ કહી આ તો સખે ! રમ્યવર્ષા -

આમાં પણ મિત્ર પ્રતિ પોતાની પ્રિયતામાને - આવતી જોઈ
 ઉપજેલા વિચારનું તેમજ ચપેલી સ્પીતિનું વર્ણન કરતાં પીળાએ
 વચમાંજ 'ભાળી નારી નવોદા ?' એ પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે તેનો
 નવોદા જે સત્ય પદાર્થ તેનું યુક્તિ પુરઃસર ગોપન કરી લક્ષણોના
 સામ્યે કરીને 'નારે, વર્ષા' એમ જવાબ આપ્યો તેથી એ છેકાપન્દુતિ

આમાં સખીને પેનાના , વિલાસનું વૃતાંત અન્ય સ્ત્રીએ ' શું પ્રિયતમ ? ' એ પૂછના સત્ય પદાર્થ જે પ્રિયતમ તેનું સુદૃઢ પુરસ્કાર ગોપન કરી કર્મોના સામ્યે કરીને ' હેમન્ત રૂપના વાપરા ' એમ જણાવ્યું તેથી એ છેત્રાપન્ટુતિ.

* * *

દેશાનંત વ મુ.

દેવિ ! કરજ ને કન્યા કલંકિત સઃ બલુઃ
યથાર્થ વદ્યુ મહારે, ગમે તેમ તમે ગવંચુ !

પ્રેમોત્તમ.

આમાં શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીદામો વાત કરે છે તેમાં કૃષ્ણ બોલતા હતા કે ' કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ ' પણ ' કરજ ને કન્યા ' એટલું બોલનાં બોલનાંમાં તો દેવિ રૂઢિમણી પધારે છે અને ' કરજ ને કન્યા શું ? પુર કરો કે ' કરગરે મળે નહિ ' ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સત્ય વાત જે ' કરજને કન્યા કરગરે મળે નહિ ' તેનું સુદૃઢથી ગોપન કરી ' કલંકિત સઃ બલુ ' એમ વર્ણવે છે તેથી એ છેત્રાપન્ટુતિ.

કૈતવાપન્ટુતિ.

વ્યાખ્યા:—વ્યાઝાદિ પદથી કોઈ વસ્તુના ધર્મ નિષેધનું વર્ણન તે કૈતવાપન્ટુતિ.

દેશાનંત વ મુ.

છટે છે કામનાં બાણ, કાન્તા દુઃખાત ને મિથે,
અને લાગે સરાયો તે પ્રિય મિત્ર ! અતિ રીસે.

(૧૧-૬) કૈતવાપન્ટુતિવ્યંકી વ્યાઝાદેતિન્ટુતે: પદે: ।

આમા 'મિથે' એ શબ્દે કરીને કરીને કાન્તાના કટાક્ષ ન ધર્મનો
નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ કૈતવાપન્નુતિ

* * *

ક્રીડાનં ૨ ભુ

વનમા તપન થકી પીડયા, તરૂં માગે સૌ વાર,
નિજ દવાગિ શિખા મિથે પ્રસારી જીવંદા સાર.

૨.

આમા 'મિથે' એ શબ્દે કરીને દવાગિ શિખાના દાવાનમત
ધર્મનો નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ કૈતવાપન્નુતિ.

(૧૨) ઉત્પ્રેક્ષાલક્ષણ-The Poetical Fancy.

વ્યાખ્યા - વસ્તુ, હેતુ અને ફલ રૂપે જે સંભાવના તે
ઉત્પ્રેક્ષા તેના ત્રણ પ્રકાર છે વસ્તુત્પ્રેક્ષા કે
સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા, હેતુત્પ્રેક્ષા અને ફલોત્પ્રેક્ષા એ
ઠરેકના બાબે ભેદ છે પહેલાના ઉક્તા અને
અનુક્તા અને બીજા બેના સિદ્ધ અને અસિદ્ધ
તેમજ (ઉત્પ્રેક્ષા, ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દોના અભાવે
પણ હોય તો) ગમ્યોત્પ્રેક્ષા.

સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કે વસ્તુત્પ્રેક્ષા

વ્યાખ્યા:-કેઈ વસ્તુમા કેઈ પણ નિમિત્તે સંભાવના કરી
ઠરેલુ રૂપ વર્ણન તે સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કે વસ્તુત્પ્રેક્ષા.

‘બાણીને ક્ષય રોગિ વારસપણું’ દીધું ન રતનાકરે,
 ને જે છે પરણ્યો સતાવિશ વળી નારી જતાં આખરે,
 તે જૂએ મરતો ચશી કર કરી લાંબા લિખે છે ખરે,
 ઘેર ઘેર નિશા વિધે ફરી ફરી લજ્જા યતાં વાસરે,

ભાઈશંકર.

આમા રન્દમાના ઘેર ઘેર લાગા કર દેખાય છે-સર્વ રથળે
 કિરણો પ્રસરે છે એ તિમિતે કરીને તેના ખગોલકમણ્ણમા બીજા મામના
 માટે ફરવા નીકળવની સમાવના કરી પણ ખગોલકમણ્ણનું યથાર્થિત
 વર્ણન ન કરવામાં આવ્યાથી તેમજ વિષય જે ખગોલકમણ્ણ તેનું પ્રહણ
 પણ ન કરવામાં આવ્યાથી એ અનુકર્તાવિષય રનરૂપોપદેશ દેહેવાય.

અમા શ્વાસ ધસ્યા જોગથી તેમજ અનાજ સાથે ચાલે કે એ
નિમિત્ત વડે તેમા મહાનાનજ-કામદેવના અગિની ધમણની સમાવના
હરી વિગ્ઢાવસ્થાનુ યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું તેથી એ પદ ઉપદ્રવિણા
સ્વરૂપોત્પેક્ષા

અનુક્રાવિષયા સ્વરૂપોત્પેક્ષા

વ્યાખ્યા — કોઈ વસ્તુમા કે ઇ પણ નિમિત્તે સભાવના કરી
કરેલુ સાધારણ (યથાસ્થિત નહિ એવુ) વર્ણન
તે અનુક્રાવિષયા સ્વરૂપોત્પેક્ષા

૨૪૧૧ ૧૭

હિંગે સુન્દરીને સરસી આ,
અગુલેષે છે અમીત્રવિત કરથી
નિજ તરંગ સુઅંગે
શીલુ સંસુ ચન્દન ધમતો જોડ નીધિ

આમા સસુન કડે શીલુ ચન્દનના એકડા વગાડે તેમાજ રિશ
ઓને ધન્ય કરવા રૂપ નિમિત્તોએ કરાને શીલુ ચન્દનના પ્રેમલુ અ
ધિરજીના નમાગણમા ધમવાની અને અનુક્રેપરાતી સમાવના કર
પણ શીલુ ચન્દનનુ પ્રેમલુ તથા કિરૂડ નમાગણુ યથાસ્થિત ન વર્ણ
વાળાથી એ અનુક્રાવિષયા સ્વરૂપોત્પેક્ષા

; ૧૮૧ ૨૭

જાણીને ક્ષય રોગિ વારસપણું હીધું ન રતનાકરે,
 ને જે છે પરણ્યો સતાવિશ વળી નારી જતાં આખરે,
 તે ભૂખે મરતો ચરી કર કરી લાંબા બિગે છે ખરે,
 ઘેર ઘેર નિશા વિગે ફરી ફરી લગ્ન થતાં વાસરે,

ભાઈશંકર.

આમા ચન્દ્રમાના ઘેર ઘેર લાખા કર દેખાય છે-સર્વ રથળે
 રણે પ્રસરે છે એ નિમિત્તે કરીને તેના ખગોલકમણી બીખ માગવા
 ૥ટે ફરવા નીકળવ ની સમાવના કરી પણ ખગોલકમણી મથાસ્થિત
 હું ન કરવામાં આવ્યાથી તેમજ વિષયને ખગોલકમણી તેનું ચક્ર
 હું ન કરવામાં આવ્યાથી એ અનુકાવપયા રતરપોત્રેક્ષા દેવાય.

દશાન્ત ૧ ૩

મેલીથી રંગ્યા શી.

મહિમયન શી હથેલી આ તહારી.

કામળ રંજીત શું થઈ એ.

પુષ્પગુચ્છનનો શ્રમ કરવાથી.

આમા મહિમયન જેવી કાચેગી સ્વાભાવિકજ ગત છે તેનો કાષ્ટ પુષ્પગુચ્છન એ હેતુ નથી જા તો હેતુ હોય એવી સંભાવના કરી તેથી એ હેતુપ્રેક્ષા પ્રજ્ઞ પુષ્પગુચ્છનથીએ રક્તિમા આવે ખરી એટલે એ નૈર્ગિકપણને યોગે કરીને એ સિદ્ધવિષયા હેતુપ્રેક્ષા.

***

દશાન્ત ૨ ૪

લક્ષ્મીજના કુચ્છું કુંકુમ અંક લેતે.

લાગેલું હર હરિને રતિ કેલિએ તે

પ્રસ્વેદથી પ્રસરી આંતર રાગ જાણે

દર્શાવે પહાર અર્થો પરસૌખ્ય સૌને.

કેશવલાલ

આમા વિપ્લવ હર સ્વાભાવિકજ ગત છે તેમા વળી અંક એટલે આસિંગ કરતી વખતે લક્ષ્મીજના કુચ્છ ઉપર ગચ્છ ઉડમ સામવાયાં વધુ ગત થયું હોય તેનો કાષ્ટ આવસરમ દર્શાવવાનો હેતુ નથી જા હેતુ હોય એવી સંભાવના કરી તેથી એ હેતુપ્રેક્ષા પ્રજ્ઞ આવસરમથી એ હરે રક્તિમા આવે ખરી, એટલે એ નૈર્ગિકપણને યોગે કરીને એ સિદ્ધ વિષયા હેતુપ્રેક્ષા.

આમા નીજાનરૂપે યમુના હુળધરને વળગી રહી છે તેનો કાષ્ઠ
ભયવિવ્હળતા એ હેતુ નથી જા તે હેતુ હોય એવી સમાના કરી
તેથી તેમજ એ હેતુ કલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ ત્રિપચહેતુપ્રેક્ષા
દૃષ્ટાન્ત ૩ જી

જાગે ત્યાથી, કનખલ જહાં શૈલરાજેથી આવી.
ઠહે છે ગગા, સગરસુતના ન્ધર્મના માર્ગ જેવી,
જાણે કાઠે હમી ફીણે વડે, ગૌરીની ખૂ અઢલી,
વિચિહસ્તે ધરી શશીપ્રભા શબુના કંથ જાલી

કિલાભાઈ.

આમા ગગાના ફીણ સ્વભાવના પ્રવેન છે તે કાઠ ગૌરીની
અઢની પ્રમરને હસી કાઢવા માટે એન થયા નથી, જા તેમા હસી
કાઢવા રૂપ હેતુની સમાવના કરવામાં આવી તેથી અને એ હેતુ
કલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ ત્રિપચહેતુપ્રેક્ષા 'શબુની જટા જેવા
બરફના શિખરમાંથી ગગાનો પ્રવાહ નીચે પડે છે ત્યા ફીણ સિનાય
ખીણુ કાષ્ઠ પણ દેખાતુ નથી આથી ગગા જાણે ફીણ રૂપી ધનલ
હાસ્યથી, શબુના પોતાના ઉપરના અલસ ત્રેમથી, પોતાની સખતની
ગૌરીની અઢની પ્રમરને જાણે હસી કાઢની હોય અને તરંગ રૂપી
હાસ્યથી શબુની જટામાના અવરને પિંજી પકડી, ગૌરીને હાથમાં
કગવતી હોય તેવી દેખાય છે. સ્ત્રીરથ ગગાએ ગગાને પૃથ્વી પર
આણી ત્યારે ગગાના ઘોષનો માર પૃથ્વી જીવો નહિ શકે એવા
ભયથી શકે તેને પોતાની જટામા જીવી લઈ ત્યાથી પૃથ્વીપર વહેતી
કરી એ પુગણુ કથા મહુ પ્રસિદ્ધ છે'

દ્વિતીયપ્રેક્ષા

વ્યાખ્યા.—ફળ ન હોવા છતાં ફળ હેય એવી સંભાવના
કરી કરેલું વર્ણન તે દ્વિતીયપ્રેક્ષા.

દશાન્ત ૧ છ

જે જે તમ કપી ચોર છુપેલો ગૃહમાં કંઈ,
કર મારે કરી રીસ રક્ત ભાનુ થઈ તેહને

આમા સૂર્યનાં કિન્નરો સ્વભાવતઃ લાગા એ તેને તમ એટલે
અધકાર રૂપી ચોરને માગ્યા સાર લાગ્યા કર્યા ન હોવા છતાં મારના
રૂપ ફળની તેમા સંભાવના કરી તેથી તેમજ કિન્નરોથી અધકાર
રનો નારા થાય છે એ નૈસર્ગિકત્વને યેગે કરીને એ સિદ્ધ વિવચ્છ
દ્વિતીયપ્રેક્ષા.

અસિદ્ધ વિષયા ક્ષેત્રપ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા: કુળની સંભાવનામાં કાષ્ઠપનિકત્વ હોય તો
અસિદ્ધ વિષયા ક્ષેત્રપ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ

વહો મન્યન કાળેય ધુપાબ્યાં નીધિએ હીસે,
રત્નો તે લેધ લેવાને લાંબા કર કરે રીસે.

આમાં ચન્દ્ર કિરણો સ્વભાવતઃ લાંબાં છે તે કાંઈ રત્નો લેધ
લેવા સાર લાગ્યા નથી કર્મો, છતાં તેમાં રત્ન લેધ લેવા રૂપ કુળની
સંભાવના કરવામાં આવી તેથી તેમજ રત્ન લેવા રૂપ કુળ કાષ્ઠપનિક
હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયા ક્ષેત્રપ્રેક્ષા.

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ, ૩ છ

એવે કુમાર્જી લજતાં કરી જે કલાંક
લાગેલ, તે ફિટવવા કરતો મયંક,
કાલિંદીપાન કરવા અરથે પ્રક.શ્યો
પ્રાચી મુખે કુટિલ ચંદન ચાંદલા શો.

કેશવલાલ.

તેમજ એ ફળ કાર્પનિક હોવાથી અસિદ્ધ વિષયા ફોલોએક્ષા. તેમજ
અન્દ્ર પૃથિવી પરિક્રમણ કરે છે તે કાષ્ઠ પાપ રૂપ કલંક મટાડવા
માટે નથી છતાં તેમાં પાપરૂપ કલંક ને ક્ષુદ્રરૂપિની પાળી, તારા
સાયના નિષિદ્ધ સંબંધથી તેના કપાળે લાગુ થયું છે તે મટાડવા
રૂપ ફળની સંભાવના કરવામાં આવી તેથી તેમજ એ ફળ કાર્પનિક
હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયા ફોલોએક્ષા.

દશાન્ત ૪ યુ.

નિહાળતાં નેને તવ નવલકુંજે ચિયુજન.
અપાંગો ઓળંગી શ્રવણપુટ વીધંત વધીને,
રસીકી રાધાનાં મહનમહધેસાં નયન બે.
પ્રમોદાશ્રુ ફેપે શ્રમજળ તણાં મિંદુ જ ઝરે.

દશાન્ત ૧ છ

છે અંગમાં પ્રિય વિયોગ તણાજ પન્હિ,
સરક્ષવા ચશીમુખી નિજકાન્ત તેથી;
જે છે હૃદય, વહવા દર્ધ અધુવાર-
ધારાથી ઉજ્જુ અભિસિંચતી હૃદપ્રદેશ.

આમા 'જણે' દર્શાવે ઉત્પ્રેક્ષા વાચક સમક્ષે અભાવ હોવા છતા કામિનીના આશુ જે વિગ્ધબનિત છે તે કાષ્ટ વિયોગનાં પન્હિથી હૃદયે રહેવા પતિના-હૃદયમા સ્થાપન સ્વરૂપે વાત કરી રહેવા સ્વામીનાયના સરક્ષણાર્થે નથી જતા તેમા સરક્ષણુની સમાનતા કરવામા આવી, તેથી એ ગમ્યોત્પ્રેક્ષા.

* * *

દશાન્ત ૨ છ

અણુગણ મહનતણા ગણું બાબુથી
રક્ષા આરૂં તમારી,
સજળ કમળદળ કવચ વિપુલ ઉર
વિધુર રહે વિસ્તારી
નાથ ! સનાથ બિચારી.

કેશવલાલ.

આમા 'જણે' દર્શાવે ઉત્પ્રેક્ષા વાચક સમક્ષે અભાવ હોવા છતાં સજળ કમળ દળ જે મહાના અગમ્યિત ગાણુથી કામિનીની

રક્ષા કરવા માટે નથી જતા તેમા સગ્દશ્યુષી સભાના કરામા આવી નેથી એ ગમ્યે તેણા.

(૧૩) અતિશયોક્ત્યલ્પાર-Hyperbole.

રૂપકાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:-વિષય એટલે ઉપમેયનું સ્થોળ પણ ઉદ્દેશ્યન
મયાં સિવાય કેવળ વિષયી એટલે ઉપમાનથી જ
વિષયનું કરેલું વર્ણન તે રૂપકાતિશયોક્તિ

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ

સુંદર વાપી ગગન સુહાય
સુવર્ણ સીડી તે પર ત્યાંય,
મન્દ્રનીલ જડીઆ તે માંહ્ય
તે પર ગેવદ્વય દેખાય.

ગેવો ચન્દનથી મધમધે
હિંચ લોભ એ નવથી દીસે,
તે પર અમીનીધિ નુંદર સ્થોય,
ધન્યભાગ્ય ! જન જે એ જોય ન

આમા નામિ, ત્રિવર્ણી, રોમાવનિ તન અને મુખ એ ઉપમેયનું
નામ પણ ન લેતા વાપી, સીડી, મન્દ્રનીલ, ઘેન અને અમીનીધિ એ
ઉપમાન વડે અસંભવિત એવું વર્ણન કર્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ

(૧૩-૧) રૂપકાતિશયોક્તિ સ્યાન્નિમોર્યાધ્યવત્તાનત. ।

આ નારીના કટિથી ડહરું પ્રેશનું વર્ણન છે વાપી રૂપ
નામિને ગણવામા આવી છે કારણકે હડી નામિ એ ઓઝોની
શામપ્રિયતા સૂચવે છે તેમજ એક ધ્વજના યોગે વિતમ આ લખ્યું

દશાન્ત ૨ શ્લુ

વૃદ્ધાતણા વનમા ઉગીઠે એક હેમની વહીરી,
વર્ણન ઝડ શુ તેહતુ મમ જુદિ સ્પર્શી નવ શકી,
તે લયતી લતિમા ઉપર સ્મરના મનહરણુ જે શ્રીફળો,
સુદર દેખ્યા, તે શ્રીફળ પર વળી કમળ કા ખીંચુ અહો,
નવ કમળ રૂપ નિરૂપિત થતુ વળી હૃદયપણુ મહાદ્ર દ્રવે
તે મનહરણુ શુચિકમળ ઉપરે રમ્યમનહર શુક છે
સુન્દર, સુરગી તેમ તે પર બાલ ખજાજન લેડલી
શી દિવ્ય લતિકા આ લયીના લેડી કાંઈ જગે જડી x

છે નામિ ગામોર્યાત્ મલ્લનાતિરેક તેમજ સ્તિગ્ધકેશી વિદ્યા
લાક્ષી નિમ્નનામિ સુમધ્યમા । સુમુક્તી સુપ્રમા નારી તા
કાયા વરયત્ બુધ ॥ પ્રિયીને સુરર્થની સીડી ગણી તેમા
આવેની રોમારસિને સીંચીમા જડેના જન્મનીન મણિએતુ રૂપ આપેતુ
છે રાગને કૈનતુ રૂપ આપ્યુ છે સ્તનયુગલમનર્થ શ્રીફલ શ્રી
ચિહ્નમિત્ર । ઉન્નત સ્તન એ પણ ઉત્તમ શ્રી લક્ષણ છે સ્તન ઉપર
ચન્દન ગર્ચવાતો પહેના રિવાજ હતો તે મુજબ ચન્દનથી ગેત્ર
મલમલી રણા છે એમ વર્ણવ્યુ છે અને ડેવે મુખે અમીતીધિ-
અમૃતના સાગરરૂપ થ તુ રૂપ આપેતુ છે તે પણ અધર અમીના
સાગરરૂપ મુખ દેખી સાર્થ છે

x આ પણ સુદરીના ઉર્મી પ્રદેશનુ વર્ણન છે સ્તનને શ્રીફ
ળોતુ મુખને મમળનુ નસિકાને સુન્નુ અને નેચાને બાન ખજાજની
લેડીનુ રૂપ આ તુ છે તે તેમના બૂા બૂદ્ધા ધર્મોએ કરીને સાર્થ છે

આમા કામિની, સ્તન, મુખ નાસિકા તેમજ નેત્રાદિ ઉપમેયનું નામ ન લેતા હેમની વસ્ત્રી, શ્રીફળ, કમળાદિ ઉપમાન વડેજ અમ જનિત એવું વર્ણન કરવામા આવ્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ.

+

કુટાક્ષ ૩ ૭૬

પ્રિય વયસ્ય ! ઝોતુકે આ પેખ,
તિક્ષ્ણ શરે નીકળતાં દેખ
જે નીલોત્પલથી આ વાર
વાગે તેના વાળ્યા ખાર ! *

૨.

આમા કટાક્ષ અને નેત્ર જે ઉપમેય તેનું નામ પણ ન લેતા શર અને નીલોત્પલ એ ઉપમાનથી અમ જનિત એવું વર્ણન કરવામા આવ્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ

સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા. અપન્હુતિ યુક્ત રૂપકાતિશયોક્તિ તે સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ

* આમા કટક્ષને બાણનું અને આખને નીલોત્પલ જે કમળ તેનું રૂપ આપ્યું છે તે પણ તેમના જૂઠા જૂઠા ધર્મોએ કરીને સાર્ય છે.

દૃશ્ય ૧ છ.

છે તુજ ચક્ષુમાં મુન્દરી,
મૂર્તિમન્ત ચંચળતા ભરી,
ખંજન તેને વદતા સર્વ
વધશે હારો તેથી ગર્વ.

આમાં ખંજનમાં જે છે તે ચંચળતા નથી એ અપન્દવ મુક્ત
તેમજ દોષી જે ઉપમેય તેનું નામ લેતાં મુર્તિમન્ત ચંચળતા જે
ઉપમાન તે વડેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ સાપન્દવ રૂપ-
કાલિયોક્તિ.

***

દૃશ્ય ૨ છ.

હારી સહચારિણીની
વાણી માંહે મુધા વસેલ સખા !
આન્ત-ચર્ષ તું તેથી
ચન્દ્ર જણતા વક્ર તોહ બલા.

આમાં ચન્દ્રમાં જે છે તે અમૃત નથી એ અપન્દવ મુક્ત
તેમજ મીઠાશ જે ઉપમેય તેનું નામ મધ ન લેતાં મુધા એટલે
અમૃત જે ઉપમાન. તે વડેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ
સાપન્દવ રૂપકાલિયોક્તિ.

લેહકાલિયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:-કોઈ એક લોક પ્રસિદ્ધ વસ્તુ કરતાં અન્ય વસ્તુ
અધિક ન હોવા છતાં તેનું લોકોત્તરત્વે કરેલું
વર્ણન તે લેહકાલિયોક્તિ.

(૧૩-૨) યજ્ઞપત્નુતિર્ગર્ભત્વં સૈવ સાપન્દવા મતા ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

ભક્ત કવિ ભૂખણની

ભક્તિ કવિતા ન્યારીજ આ જગમાં,

તુલ્ય તેહ નહિ થાશે

નહિ કે જકશે ભેડી ભૂતજમાં.

આમા કવિ ભૂખણદાસની કવિતા તથા ભક્તિરૂપ વસ્તુ
લોકપ્રસિદ્ધ એવા નરસિંહ મહેતા આદિ કવિઓની કવિતા તથા
ભક્તિરૂપ વસ્તુ કરતા અધિક ન હોવા છતાં તેનું લોકોત્કર્ષણ વર્ણન
કરવામા આવ્યું તેથી એ ભેદકાલિયોક્તિ.

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ હું.

આ પુણ્યશાળિ નરની, સમતા જુદી છે,

નિર્લોભતા, નિપુણતા પણ આ જુદી છે,

છોડાય કેણુ થકી કેવળ નીતિ ધારી

આવો અચત્નથી થતો નિજ લાભ ભારી.

ભાઈશંકર.

આમાં નાયકની સમતા, નિર્લોભતા તે નિપુણતા લોક પ્રસિદ્ધ
સમતા આદિથી અભિન્ન છે તેપણુ તેઓના અભિન્નપણુનું વર્ણન
કયું છે તેથી એ ભેદકાલિયોક્તિ.

(૧૩-૨) ભેદકાલિયોક્તિસ્તુ તસ્યૈવાન્યત્યવર્ણનમ્ ।

સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:—જ્યાં યોગ ન હોય ત્યાં યોગ કલ્પીને, અસ-
મ્બન્ધે સમ્બન્ધ કલ્પીને કરેલું વર્ણન તે
સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧૬.

સન્તોષમાં રૂહેતાં બધાં આ ચક્રાક ધરી ઉરે
ચિચાર કે દાતૃત્વથી આ કહ્યું સધળું આપશે
ને ખૂદતાં તે હેમઅદ્રિનું દાન પણ કેશે વળી
કે જેથી પછી સંતાપ સૂયં ન, વિરહ દુઃખ બંધે ટળી

આમાં ચક્રાકોને સર્જનો અસ્ત કરનાર સુવર્ણના મેરૂ પર્વતની
પણ કહ્યુંના સુવર્ણ દાનમાં ધીમે ધીમે નાશ થઈ જશે એ સંભાવ
નાથી ક્યેકા સંતોષનો સમ્બન્ધ ન હતાં પણ સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી
એ સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ છં.

કેશે કેસર માલિકાજ ધરતાં જે ખેદ પામે સદા,
જે ગાનેાચ રૂઝાં વિલેપન તણાં દુઃખો કરે ન હામા;
કિવાની પણ બ્યોત નિજ જાવને જે ના ચક્રન્તી સહી,
તે આ દારૂ અગ્નિ વિરહ તણા શી રીત રૂહેશે સહી

(૧૨-૪) સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ: સ્વાદયોગે યોગકલ્પનમ્

આમા ખોલસરીની માળા ધરવાથી, રૂડા રિલેપનથી તેમજ દિવાની જ્યોતિથી ખેદ અને દુઃખ થનાનો અયોગ છતાં પણ યોગ વર્ણવ્યો તેથી એ સમન્ધાતિશયોક્તિ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ ૯૬

વસ તે માધુરી મુખતણિ શશીને નયનની
દીધી છે પદ્મોને, પરબૃત x કુલોને સ્વરતણી,
દીધું એવી રીતે છીનવિ મુગ સર્વસ્વ પરને
હવે આ ખાડી છે ફક્ત જમ્મુ દેવા પૂવનને.

ભાઈશ કર.

આમા મુખની માધુરી આદિનો ચ દ્રાઢિકને સમ્બન્ધ નથી
છતાં સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો છે તેથી એ સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

વ્યાખ્યા.—યોગ હોય છતાં અયોગ, સમ્બન્ધ હોય છતાં
અસમ્બન્ધ કલ્પીને કરેલું વર્ણન તે અસમ્બન્ધ-
ન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ ૯૭

અતઃત્રી જગ ગુણ રૂપ તુ હાતાર મહાન છે,
તે થકી હેરાજેન્દ્ર ! કંચવૃક્ષવણ મહે દીધું.

x પરબૃત એટલે કાઢિન.

આમા ઈન્દ્ર અને તેનો મોગ દાતાર હેય પણ તેથી
દષ્ટવતરને માનવુ નહિ એમ ઈશ્વર નથી એટલે કલ્પવતરને માનવાનો
સમ્બન્ધ હોવા છતાં અસમ્બન્ધ સર્વવરામા આ ગો તેથી એ
અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

મ મ મ

૧૫૧૧ ૨૪૬

ખાહુ રૂપી સુન્દર જે લતાને
શા થડકતા આ અદકા ફળો જે
સ્તનો રૂપી, ના અવકાશ રહેજે
દ્વિખાહુ મધ્યે અમને જણાયે

૨

આમા રાનો થડ એટલે અવકાશ તો ચાલજા છતાં અવકાશ
નથી એમ નહિં-અવકાશનો યોગ છતાં અયોગ નહિં-તેથી એ
અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ

અક્રમાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા સેતુ અને કાયં જાનેતુ એવી વખતે એક
કાલત્વે કરેતુ વર્ણન તે અક્રમાતિશયોક્તિ

૧૫૧૧ ૧ ૬

વીર અર્જુને પ્રજ્ઞાસુ મુનીસુ કણે પણ ડગીઓ નહિ,
તે સ્થાસુ ત્યાં દિવ્યાસુ છોડ્યુ અસદૃશ લેટ્યા તહીં,

(૧૩-૨) યાગડપ્યયાગ સર ધાતિશયોક્તિતીર્થતે ।

પ્રહ્લાસ કમ્પ્યે કર્ણ કમ્પ્યે દેખીયો ત્યા અર્જુને,
અસે દામા છાડી અને કર્ણેય છાડી તે સમે.

આમા પ્રહ્લાસ મુકતુ, કમ્પ્યુ અને દામા છાડવી, એ તણુ
હેતુ તેમતુ અને દિવ્યાસ છોડતુ, કમ્પતુ અને દામા છાડવી એ તણુ
કાર્ય તેમતુ એક કાલતે વર્ણુન કર્યુ તથી એ અકમાતિશયોક્તિ.

***

દુષાન્ત ૨ છ

જે સાપડી સુયશ સાથ મને સમૃદ્ધિ
જ્ઞાનેનિ સાગ મણિ જે પદવીનિ વૃદ્ધિ
નિર્દોષ આ મુખતણી વણિ છદ્મી જે
છાયા રૂપેવજ રૂપી સુસ્વદની તે

ભાઈશ કર

આમા પદવીની વૃદ્ધિ રૂપ હેતુ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ રૂપ કાર્ય
એ મનેતુ એક કાલતે મજા રૂપ વર્ણુન કર્યુ તથી એ
અકમાતિશયોક્તિ

ચપલાતિશયોક્તિ

વ્યાખ્યા-હેતુનુ જ્ઞાન થતાજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય એણું
જે વર્ણુન તે ચપલાતિશયોક્તિ

(૧૧-૬) અકમાતિશયોક્તિ સ્વાત્સદૃશ્ય હેતુકાર્યયો ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ

જાલા જાણી પતિ સ્થલાન્તરે,
પહેરી સુન્દરી મુદ્રિકા કરે,
દાખવવા પતિને કૃષ્ણાંગને,
કે વિરહે પડશેજ અંગ એ.

આમા પતિના સ્થલાન્તરરૂપ હેતુના યાન માત્રે કરીને અંગોતું
કૃષ્ણ સ્થ જવારૂપ તેમજ મુદ્રિકા એટલે વીંટીનું કંકણની જગાએ
બરેમર ખેસતા આવનારૂપ દાર્બની ઉપરિત વર્ણવવામા આગ્રાધી
એ ચપલાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ

પુત્રને વનવાસ એવું ફતને મુખ સૂણવાં,
કુન્તા તણું મુખ એકદમ કીકકું અને પીળું થયું;
મુકાઈ માત્ર ગયુ વળી, હીલા થયાં અંગો ગાંધાં,
'ર હાથ' કુન્તા જોલી કે ધરણી દળયુ તેનું અમુ.
૨.

આમા પાડવોના વનવાસ જવારૂપ હેતુના યાન માત્ર વડેજ
માનું શોકાત મારવારૂપ અને અંગોનાં હીલા થવારૂપ, દાર્બની ઉપરિત
વર્ણવી તેથી એ ચપલાતિશયોક્તિ.

(૧૩-૭) ચપલાતિશયોક્તિસ્તુ કાર્યંહેતુમસક્તિઃ ।

અત્યંતાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:—હેતુ પહેલાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થઇ એવું જે વર્ણન તે અત્યંતાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છં.

હિ હૌન ખંધુ ! દયાળ ! કૃષ્ણા એ ન સ્મર્યા જરી
પુર્યાં વસ્ત્ર તલ્લજળ, રટતી મુખ થકી એ પછી.

આમાં કૃષ્ણા એટલે દ્રૌપદીએ કૃષ્ણને સ્મરવા રૂપ હેતુ કરતા વસ્ત્ર પુરવા રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ વર્ણવવામાં આવી તેથી એ અત્યંતાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છં.

ભુમ્મર પારવિના મળિયા, યશ ગાય ઘણા મન આશ વધારી.
દાન સુમાન સમાન ગણી કરી, દે મતિમાન સુકીર્તિ પ્રસારી,
માત્રિક માનિનિ ! તે થકિ મેં નવ, પાંડવ અસ્તથી દષ્ટિનિવારી,
વે'મ પડ્યો નૃપના મનમાં અતિ, તે ભુલભામિની છેજ અમારી.

ત્રેમાનંદ.

આમાં દાન આપવા રૂપ હેતુ કરતા કીર્તિ પ્રસરવા રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ વર્ણવી તેથી એ અત્યંતાતિશયોક્તિ. ત્રેમાનંદના

(૧૩-૮) અત્યંતાતિશયોક્તિસ્તુ પૌર્વાપર્યવ્યતિક્રમે ।

પાંચાળી પ્રસન્નાખ્યાનના ટીકાકારો આને અપભ્રંશિયોક્તિત્વ દર્શાવ
મણે છે પણ તે મતભેદથી હશે એમ લાગે છે. આમાં આપેલી
વ્યાખ્યાઓ મુજબ તે અત્યંત અપભ્રંશિયોક્તિત્વ દર્શાવ કરે છે.

(૧૪) તુલ્યયોગિતાલંકાર—Equal Pairing.

પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યા:—અનેક વર્ણનીય વસ્તુના અથવા અને
અવર્ણનીય વસ્તુઓના ધર્મના ઐક્યત્વ વર્ણ
તે પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દુષાન્ત ૧ ૭

પક્ષો ને ચક્રવાકો ને વિરહીણી સ્ત્રીઓ સખા !
કરમાયે અરે! હાવાં લુપ્તિ શાસ્કરની જતાં.

આમાં સૂર્યના યનાં પ્રસ્તુત એવાં કમળો, ચક્રવાકો અને
વિરહીણી સ્ત્રીઓના મુખ તેમના સંકાય યનાં ૨૫ એક ક્રિયાગત
ધર્મના અન્યત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દુષાન્ત ૨ ૭

તુલ્ય સુકેમળ અંગ બોધ માલતી ચન્દ્ર ને
રમ્યા કેમળ મંદ, કઠોરતા યદી સૌ ભયોં.

આમાં પ્રિયતાનું અંગવર્ણન કરતાં અપ્રસ્તુત એવા જે માધતી ચંદ્ર અને રૂઆ એટલે કેળ તેમનામાં રહેલો દોરતા રૂપ એક ચુલુ-ગત ધર્મ વર્ણવ્યો તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

* * *

-દેશાન્ત ૩ નું.

આરિ લાગે રસે સારી પેઠે બરી,
લોકને શેરડી ને વળી સુંદરી
સીત પાણી તથા ચંદ્રશાળા અને
વાસ દેશાન્તરે નાગમે કાચને

ભાઈશંકર.

આમાં હેમંત રત્નનું વર્ણન કરતાં શેરડી અને સુંદરી એ બન્ને પ્રસ્તુત પદાર્થોના સારી લાગના રૂપ એક ધર્મમાં અન્વય કર્યો અને સીત પાણી, ચંદ્રશાળા એટલે અમાઘી અને દેશાન્તરવાસ એ ત્રણે પ્રસ્તુત પદાર્થોના ન ગમવા રૂપ એક ધર્મમાં અન્વય કર્યો તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યા:-હિત અને અહિત વૃત્તિના સામ્યનું વર્ણન તે
દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

(૧૪-૧) વર્ણનામિતરેપાં, ધર્મધર્મ્યં તુલ્યયોગિતા ।

અનંત ૧ હ

મિત્રને શનુ ખન્નેને પરાભૂતિઃ તુ દે વળી.

મિત્રને ઉચ્ચ સ્વપતિ પરાભવ અરિપ્રતિ

આખા મિત્રને દિવ કરનાર અને શનુને અહિવ ક નાર તે ખન્નેને
પરાભૂતિ રૂપ એકજ વસ્તુ આપવાનું-દિવ અને અહિને દિવિવ
સરખાપાકુ રાખવાનું સર્વન કર્માર્થો એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

અનંત ૧ હ

કાપે, માળે, પાય, પોપે કે તુ ઉછેરશે

તોયે ચન્દન વૃક્ષ, સુગન્ધ તુગ્ધને આપશે

આખા કાપનાર અને માળનાર જે અહિવ કરનાર અને પાનાર
તથા પોપનાર જે દિવ કરનાર તે ખન્ને પ્રત્યે સુગન્ધ આપવા રૂપ
સમરૂપિતવું વર્ણન કરવાખા આનુ તેથી એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા

૧ * ૧

અનંત ૩ હ

ચેળી ઉઠારપાકુ બેકિલ પૂર્ણ ભાવે

તારો હસુલી યદ્ય કીરતિ તુજ આવે,

×

×

×

×

(૧૬-૨) દિવાહિતે વૃત્તિતોલ્યમધરા તુલ્યયોગિતા ।

× પરાર્ણવ એ શબ્દ શ્વેતપુકન હોઈ તેના બે અર્થ થાય છે

૧ ૧૩૭૨ સ્વપતિ અને ૨ પરાભવ.

કેા કર્મતે કરવતે તુજને વિદારે,
કાચે કુહાડી થકી હાડી દૂડા પ્રહારે
છે કેટલીક જન બાત કૃતાન ઝોવી.
તોએ રહે સુજનતા તું સદાય ઝોવી.

છાંડાકાલ.

આના કીર્તિ ગાનાર જે દિવ કરનાર અને કર્મતે કે કુહાડે કાપ
નાર જે અદિત કરનાર તે મન્ને પ્રાપ્ત સુજનતારૂપ સમરૂતિનું વર્ણન
કરવામા અગ્રુ તેથી એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા

તૃતીય તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યા: શુભે કરીને ઉત્કૃષ્ટ ઝોવી અનેક વસ્તુઓ સાથે
કેાઈ અસમાનને સમાન કરી 'કરેલુ વર્ણન તે
તૃતીય તુલ્યયોગિતા.

દશાન્ત ૨ મુ.

યમ, પ્રયેતા, શક ને કુઝેર જેવાં આપ;
લોકપાળ શોષો ફડ, રાજવી પુણ્ય પ્રતાપ.

૨.

આમાં રાજવી ને પ્રસ્તુત વસ્તુ તેને લોકપાલત્વે કરીને યમ, પ્રયેતા એટલે વડલ, શક એટલે ઈન્દ્ર અને કુઝેર સાથે અસમાન હોવા છતાં સમાન રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યાથી તત્તિય પુણ્યોગિતા.

(૧૬) દીપકાલંકાર-The Illuminator.

વ્યાખ્યા: વર્ણ્ય અને અવર્ણ્યના ધર્મક્રયનું વર્ણન.
દીપકાલંકાર:

દશાન્ત ૧ મુ.

માળી રીઝે વર્ણ્યથી, ધોળી રીઝે નેહ ધૂપ

રોક રીઝે વાસાળથી, ચોળી રીઝે નેહ ચૂપ.

આમાં વર્ણનીય એટલે પ્રસ્તુત ને ચોળી અને અવર્ણનીય એટલે અપ્રસ્તુત ને માળી, ધોળી અને રોક તેમને સર્વેને રીઝાવવા દિવાળત ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ દીપક.

(૧૬) यदन्ति वर्ण्यवर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधा

દુષાન્ત ૨ બુ

મણિપાસા વાળો સમરવિજયી પ્રાયશ્ચ થયો,
મદે દીણો હાથી ચરક સરિતા સોત દુખળો;
શરી દ્વિતીયાનો સુરતમૂદિતા જાણવનિતા
સુહાએ દાતાઓ વિશ્વ નિર્ગળ્યો તેજ રીતના.

આમાં પ્રસ્તુત જે ઘન આપવાથી વૈભવગૃહિત થયેલા દાતાઓ
અને અપ્રસ્તુત જે સરાશે ચડેલો પાસાવાળો મણિ, ઘનાયેયો પદ્મ
રણમાં જીતી આવેલો ચોધો, મદ જગથી દીણ થયેલો હાથી, ચરક
રત્નમાં જેનો પદ ઓઢો ચક્ર મયો છે એવી નદી, બીજનો કલા શેષ-
ચંદ્ર તેમજ રતિકેશિમા મર્દન પામેલી નવયૌવના એ સર્વેના સુહાવ
-શોભવારૂપ ધર્મના ઐક્યનુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ દીપક.

* * *

દુષાન્ત ૩

વિદ્વાનના વનથકી, રૂડા રૂપથી કેશિલોને,
શ્રીમંતોને વિનયથી, વહા પુરછથી દુર્જનોને;
દાતાઓને અમરપદથી, બુદ્ધિથી કેશરીને
રાખ્યા જેણે રહિત ધિક છે તે વિધીની મતીને.

(૧૬) આવૃત્તિ દીપકાલંકાર-Ihe Illuminator With Reputation.

વ્યાખ્યા: દીપકની પુનરાવૃત્તિએ કરીને ત્રણ પ્રકારના આવૃત્તિ દીપક અલંકાર થાય છે. શબ્દાવૃત્તિ દીપક, અર્થાવૃત્તિ દીપક અને શબ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક

શબ્દાવૃત્તિ દીપક.

વ્યાખ્યા: એકનો એક શબ્દ (ક્રિયાપદ) સિદ્ધ સિદ્ધ અર્થમંત્રે કે તેથી વધુવાર આવે તે શબ્દાવૃત્તિ દીપક

દાખલ ૧ છ

વર્ષે છે મેઘમાલા ને વર્ષે છે રાત્રિયે સુખી ।

ને જોઈની દુઃખના ઓધ પડે છે હું પરે વળી.

આમાં વર્ષે છે એટલે પડે છે વર્ષણ થાય છે અને વર્ષે । એટલે વ સે ડે અર્થના વરસ નેવી છે એમ વર્ષે છે એ શબ્દ ૦ વાર આવનાથી શબ્દાવૃત્તિ દીપક.

* * *

દાખલ ૨ છ

ખરે ૬ પત્રને પ્રાપ્ત ખરે છેજ સુખોદ આ,
પૂલથી વકત્રથી તેમ ખરે છે નજ તારલા.

૨.

(૧૬) વિવિધ દીપકાલંકારો ભવેદાવૃત્તિદીપકમ્ ।

આમાં ખરે છે એટલે પડે છે અને ખરે છે એટલે નીકળે છે તેમજ ખરે છે એટલે નાશ થાય છે એમ ખરે છે સમ્મત વચુવાળાઓ તેથી એ સમ્મતિ દીપક.

અર્થાવૃત્તિ દીપક.

વ્યાખ્યા:—એકના એક અર્થનાં બે અથવા તેથી વધુ જૂદા શબ્દો (ક્રિયાપદો) બે અથવા તેથી વધુ વાર આવે તો અર્થાવૃત્તિ દીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છુ.

તું સંસારોદ્ધિમાંજ

એક જાણુએ પરોક્ષજ થાતી;

ત્યમ બીજી જાણુએ

ગૂઢ તરંગો મહીં સખી ! જઈ આથી.

આમાં પરોક્ષ થવું અને જવું એ જનનેના અર્થ એકજ હોવાથી અર્થાવૃત્તિ દીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છુ.

મંદાકિનીના કુમુદો વિલાયે,

આકાશના તારણીઆ મિચાયે;

તે અંદ્રિકાની ઝરણી લહેના !
તોયે ખીલે વનજૂત શી ઝલે આ !

હરિલાલ

આમાં વિલાયે અને મિયાયે એ બેડેના એકજ અર્થે હોવાથી
અર્થાવૃત્તિ દીપક.

સાપ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક અથવા ઉપસારાવૃત્તિ દીપક.

આખ્યા. એકના એક શબ્દો (ક્રિયાપદો) એકના એકજ
અર્થમાં બે અથવા તેથી વધુ વખત આવે તે
સાપ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક.

દાખલ ૧ હ.

માઘા મયુરો વરસાદ આન્થે,
માઘા વળી આતક તુત્ત સોયે.

આમાં માઘા એ શબ્દ અને મત યુ એ અર્થ બંનેની
આવૃત્તિ સ્વાથી સાપ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક.

* * *

દાખલ ૨ હ.

વસન્તે ને વસન્તેજ ખોલે ॥ ખોલ કેહિલા;
આરમમાં એમ ખોલે ॥ વસન્તે આપની લીલા.

પિતાજી ! પત્રને પુખ્તે એજ આવી વસન્ત આ,
ટોકે છે કેકિલા એવાં, ટોકે છે સ્મરણો, અહા !

આંખાની કાળ મો'રીને આત્મા એ સુજ મો'રિયો,
ગાય છે સાધુને સંતો હરિની રસ હોરીઓ.

રહનાલાલ.

આમા ખોલે છે, ટોકે છે, મો'રી એ રખેલો બખેવાર આ-
બાથી તેમજ તેમના અર્થ એકજ થયથી સખ્ધાર્થાવૃત્તિ દીપક.

(૧૭) પ્રતિષ્ઠૂપમાલંકાર-The Typo-Comparison.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેય વાક્યોના એક ધર્મનું સિદ્ધ
મિન્ન શબ્દોથી કરેલું વર્ણન તે પ્રતિષ્ઠૂપમા.

ઉદાહરણ ૧૬

અંજની સુતને જાણુ સાગર ઓળંગ્યા તણી;
વિદગજનને જ્ઞાન, તેમ કવિનાં દુઃખનું.

આમાં ' સાગર ઓળંગવાનાં દુઃખની જાણુ અંજનીસુત એટલે
હુતુમાનજીને છે ' એ ઉપમાન વાક્ય અને ' કવિનાં દુઃખનું જ્ઞાન

(૧૭) ઘાવયયોરેકસામાન્યે પ્રતિષ્ઠૂપમા મતા ।

તેમજ પ્રતિષ્ઠૂપમા સાસ્યાઘાવયયોર્ગમ્ય સામ્યયો ।

પર્કાપિધર્મઃ સામાન્યો યદિ નિર્દિશ્યતે પૃથક્ ॥

સા. પ. ૧૦ કા. ૬૮૪

વિહંગનોને છે ' એ ઉપમેય વાક્ય તે બેઝનો જાણ હોવા ૩૫ એ
ધર્મ ' જાણ છે ' અને ' જાણ છે ' એ બે બિન્ન સમ્બો વડે કહેવામાં
આવ્યો તેથી એ પ્રતિવરતૂપમા.

દુષાન્ત ૨ જી

સુધાથી શરી શોભે છે, રાજે છે ગૂર આપધી,
શોભે આ જાણીને તેમ, ખીના આપ પ્રતાપની.

આમાં ' ચંદ્ર અમૃતથી શોભે છે ' એ ઉપમાન વાક્ય અને
' યર આપધી રાજે છે ' એ ઉપમેય વાક્ય તે બેઝનો શોભવા ૩૫
ધર્મ ' શોભે છે ' અને ' રાજે છે ' એટલે બિન્ન સમ્બોએ કરીને
વર્ણવવામાં આવ્યો તેથી પ્રતિવરતૂપમા.

* * *

દુષાન્ત ૩ જી

ગિરિજા ગંગા શોક્ય, હશે હરદોળે લડતી,
ધંદુ જગિની જ્યોત પરસ્પર નિશ્ચ વડતી,
વાધ જુવતને વેર મોર મહિધરને માટે,
સિંહ હાથીનું શિવ તોડવા તુરત વિચારે,
શિવ સેવક દાનવ દેવ બહુ, મારામારી કરી મરે,
ઘરમાં એવો કલ્પ્યો ઘણો સહન થયો નહિ શંકે

દશાન્ત ૮ થુ

મૂંગેા મીઠાઈ ખાતાં સમજિ સમજિને રાજી રાજી બને છે,
એવી રીતે વિવેકી નિરખિણું નિજતા તત્ત્વ હૃદયે કુલે છે,
ચોતાની પ્રહતાના અનુભવ બળથી સચ્ચિદાનંદ ભાવે,
સર્વેને એક બાણી ઇતરથિ ન હરે, કેાધુને ના હરાવે-
ભાઈશંકર.

આમા હિમાનમૂલ પહેલા ચરણુનો ' ગજ નજી બને છે ' એ
સમાનધર્મ અને ખીજા ચરણુ રૂપ ઉપમેય વકયનો ' હૃદયે કુલે છે ' એ
સમાન ધર્મ, એકજ છતા જુદા જુદા પદોથી દર્શા છે તેથી
પ્રતિવરત્તુપમા

સૂર ! દરથી શુચિ વચન તુજ, કોઠિલ સગો તું સાત છે
હે પૂજ્ય ગુરુ પ્રિય હે સખા ! વન્દન તહેજ દબાર છે x

આમ પહેલાં એ ચરણ ઉપમાન વાક્યના છે અને ત્રીજાં
ચરણ ઉપમેવ વાક્યનું છે તેના દેહદેહ સ્વરો કહે પદવાદ્ય અને
વચન સૂચના રૂપ ને જૂદા જૂદા ધર્મો તેમનો ઉદ્દેશ્યોદ્દેશ્ય કરીને
નિબંધિતનિબંધ ભાવ વર્ણનો તેથી એ દર્શાવતા.

* * *

દશાન્ત ર શ્લોક

સાપના પાદ તે સાપ જાણે સદા

આપની આપદા આપ માણે તદા

શેવની શક્તિને શેવ વાણે કદા

દેવની શક્તિને દેવ જાણે સદા !

પ્રેમાનંદ.

આમ પહેલાં ત્રણ ચરણો ઉપમાન વાક્યના છે ત્રણવારૂપ ને
જૂદા જૂદા ધર્મો તેમનો નિબંધિતનિબંધ ભાવ વર્ણનો તેથી એ દર્શા-
વતા. આ ત્રીજાં જુની દેવની શક્તિના છે એના સમર્થનના ઉક્તિ છે.

(૧૯) નિદર્શનાલંકાર-Illustration.

વાક્યાર્થવૃત્તિનિદર્શના.

વ્યાખ્યા: સદૃશ એવા વાક્યાર્થના એકા રાપતુ' વર્ણન
તે વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

દૃષાન્ત ૧ છ.

મુખ ! ત્હને ઉપદેશ દેવો એ જહેરા ઠને,
જઈને ફુંકવો શંખ, અંધ અરિસાના સમુ,

આમાં મુખને ઉપદેશ દેવો એ ઉપમેય વાક્યાર્થની સાથે જહેરા
આગળ શંખ ફુંકવો એ ઉપમાન વાક્યનો 'એ' એ શબ્દે કરીને એકા-
રાપ વર્ણવ્યો તેથી એ વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

* * *

દૃષાન્ત ૨ છ.

જે ગ્રીષ્મના સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા છે,
તે ધૂષ્ટના વાક્યની ક્રૂરતા છે;
જલાશયોનો ક્રૂરાભાવ જે છે
હરિદ્રનો દુર્ગંધ ભાવ એ છે.

ભાષ્યશંકર.

આમાં પૂર્વાર્થના ગ્રીષ્મના સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા હોવારૂપ વાક્યાર્થ
અને ધૂષ્ટ પુરુષના વાક્યની ક્રૂરતા હોવારૂપ વાક્યાર્થ, કે જેઓ

(૧૯-૧) વાક્યાર્થયો: સદૃશયોરેકયાદોષો નિદર્શના ।

સદસ છે તેઓના ઐક્યનો 'જે' અને 'તે' સંબોધી આરોપ કર્યો છે, તેમજ ઉત્તરાદ્ધમાં જવાસયોનો કૃષ્ણમાવ યવારૂપ વાક્યાર્થ અને દરદ્રિ લોકોનો દુર્જીવ ભાવ યવારૂપ વાક્યાર્થ કે જેઓ સદસ છે તેઓના ઐક્યનો 'જે' અને 'એ' સંબોધી આરોપ કર્યો છે તેની વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

વૃદ્ધાન્ત ૩ શ્લોક.

ધોળોજ ખેડેરી સૂઘળો શુભવેવ બાતી,
સ્વામીની પાસ નદીઓ હરખે ભરાતી;
જે છે હિમાલય ગિરિતલ્લિ પુત્રિકાઓ,
તે છે ભયોરનીજતી અભિસારિકાઓ.

ભાઈશંકર.

આમાં પ્રથમના ત્રણ ચરણનો વાક્યાર્થ અને ચોથા ચરણનો વાક્યાર્થ કે જે સદસ છે, તેઓનો 'જે' અને 'તે' એ સંબોધી ઐક્યારોપ કર્યો તેથી એ વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

પદાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

વ્યાખ્યા: પરસ્પર સદસ એવા પદાર્થના ઐક્યારોપ; વર્ણન ને પદાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

(૧૧-૨) પદાર્થવૃત્તિમય્યેકે વદન્ત્યતાં નિદર્શનામ્ ।

દશાન્ત ૧ છ

વિયોગે જોડનારીની જે ગણકસ્થળ પાણિડમા,
જણાયે તે ખજૂરીની મજરી ગર્ભ રેણુમા.

આમા ઉપમેય એવી જોડ દેવની જીના ગણકસ્થળની શિક્ષામા
વપમાત જે ખજૂરીની મજરી એટલે માનરતા મર્મમાની રેણુ
એટલે રજ તેના ખજૂરતા રૂપ પાર્થનો આરોપ કરો તેથી એ
પર્યર્થવૃત્તિ નિર્દર્શના

*

દશાન્ત ૨ છ

નિશ્ચે, એની રડી રડી હશે આખ નૂત્ત ગયેલી,
ફીક્ષા લૂખા અધર અરૂણા ઉચ્ચ નિ શ્વાસ નાખી,
હાથે ટેકયું મુખ જરિજરિ કેશમાથી જણાવું,
મેઘે છયું કલુપિત હીસે બિબ શુ અંદમાન.

કિલાભાઇ.

અરણ્ય-રાતાચોળ એ ડ શીઠ -ઝખા થઈ જાય છે અને હાથનો ટેકો
 કઈ જગ નમતુ રાખેલુ તથા બારે અને છુગ હોવાથી લટકતા કેશ
 માંથી એલુ મુખ લગાર લગાર દેખાય છે તેથી જાણે કાળા રંગના
 મેઘથી છવાયેલુ તદા ઝખા સાવડારાડુ લગાર લગાર જણાઈ
 ચડતુ મિજ હોય તેલુ લાગશે હાથ પર માથુ મુકી બેસતુ એ
 સોઠાકૂલ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે ' આમા ઉપમેય જે મુખ અને કેશ
 તેમા ઉપમાન જે ચન્દ્ર અને મેઘ તેમના નાવધુમરૂપ પદાર્થનો
 આશય કમે તેથી પદ ધ્વંસિતિ નિદર્શના

સદસદર્થ નિદર્શના

વ્યાખ્યા -ક્રિયાવડે સદસદમોધતુ ઉદમોધન થાય એવુ જે
 વર્ણન તે સદસદર્થ નિદર્શના

સદર્થ નિદર્શના

વ્યાખ્યા -ક્રિયાવડે સદર્થનો મોધ કરવામા આવ્યો હોય
 તો સદર્થ નિદર્શના

સ્વાતંત્ર્ય ૧૬

સપત્તિ તલુ ફળ લે

જાધુજનપર અનુગ્રહ કરીને,

એમ જણાવા શશીએ

ઉદય થતા દહીં દીધી શ્રી કુસુમને.

આમા કુમુદને શ્રી એટલે શોભા આપના રૂપ શાલી એટલે
ચંદ્રની ક્રિયાવડે લોકને બધુજન ઉપર અનુગ્રહ કરના રૂપ સદર્શને
બોધ કરવામા આવ્યો તેથી એ સદર્શ નિદર્શના

***

છંદાન્ત ૨ જી

પ્રતાપ તણી કરી વૃદ્ધિ અને
પછી કરોથી જનને હમે
થાય તેહ અપ્રિય રાવને,
શ્રીભ ભાનુ એ ફેલે લોકને

૨.

આમા શ્રીભદ્રનો સૂર્ય પોતાની ક્રિયાવડે સર્વેને સદાયરક્ષુને
બોધ આપે છે એમ વર્ણુ-સુ તેથી એ સદર્શ નિદર્શના

અસદર્શ નિદર્શના.

વ્યાખ્યા-અસદર્શ બોધ કરવામાં આવ્યો હોય તો અસ-
દર્શ નિદર્શના

છંદાન્ત ૧ જી

ભૂટ જરી મતિ થાતાં
ઉચ્ચ શૃંગથી પડે લધુ નીચે;

(૧૧-૩) અપરા વોધન પ્રાહુઃ ક્રિયયાડ સત્સદર્શયોઃ ।

એમ કહેતો ગંગા-

તણે ધોધ ત્યાં નીચે જતો જોજો.

આમા ગંગાના પ્રવાહની નીચે જવારૂં ક્રિયા વડે ' મતિ
જરાક ભૂષ્ટ થતા-વિપરીત થતા હલુ જનો હૃદયપદેથી નીચેજ
પડાના ' એમ અસદ્ધર્મનો ઓખ કર્યો તેથી એ અસદ્ધર્મ નિર્દર્શના.

***

૬૭૮૧૧ ૨ ૭૭

ધર્મલુ પામી પરસ્પર

તેના અગ્નિથી વેણુઓ બાળતા,

મૂરખ સાતીઓને.

જણાય છે દાખલો થઈ પડતા.

ભાઈશંકર.

આમા ' વાનહાઓ પરસ્પર ધર્મલુ પામી જાળી જતા રૂપ
પોતાની ક્રિયાથી મૂખ યાત્રીઓને ' તમે પણ પરસ્પર લડી લડી
નષ્ટ થઈ જશો ' એમ જણાવ્યું તેથી એ અસદ્ધર્મ નિર્દર્શના.

(૨૦) વ્યતિરેકાલંકાર-Contrast

વ્યાખ્યા:-ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનો કોઈ અસાધારણ
અ.ય ધર્મવડે ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ, અથવા સમાન ભાવ દર્શાવી
કરેલું વર્ણન તે વ્યતિરેક.

(૨૦) વ્યતિરેકો વિશેષબદ્ધુપમાનોપમેયનો.

ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

યાખ્યા:-ઉત્કર્ષ ભાવ વર્ણવ્યો હોય તેા ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

દાન ૧ હ.

હિમ અદ્રિના ચુંગ સમાન ઉન્નત છે મુરૂ !

તહમે વિરાજે રાજ ! કિન્તુ હૃદ કોમળ અતિ.

આમાં ઉપમાન જે હિમાલયના ચુંગ તેના કરતા ઉપમેય જે
! તેને વિષે હૃદની કોમળતા રૂપ અસાધારણ અન્ય ધર્મે કરીને
ઈ વર્ણવ્યો તેથી એ ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

* * *

દાન ૨ હ

રમણીથી રમણીય અને

કુલમાળથી મંજુલ આ જે

શ્રી જયદેવની વાણી રસિકને

કંઠ રમે રસ સાજે !

ઘેલી ! રહી અહીં શું ?

કેશવલાલ

આમાં ઉપમાન જે રમણી અને કુલમાળ તેના કરતાં ઉપમેય જે
યદેવ કવિની વાણી તેને વિષે રમણીયતા રૂપ અને મંજુલતા રૂપ
સાધારણ અન્ય ધર્મોએ કરીને ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ ઉત્કર્ષ
વ્યતિરેક.

અપકર્ષ વ્યતિરેક.

વ્યાખ્યા.—અપકર્ષભાવ વર્ણવ્યો હોય તો અપકર્ષ વ્યતિરેક.

દાખલ ૧ હ.

તું રકત નૂન પલ્લવેથી તેમ હું પ્રિયા ગુણે
હું રકત-પ્રિયાસક્ત હું શિલ્પીમુખે જ્યમ તું કને ભી
મુજપાસ પશુ તેવી રીતે શિલ્પીમુખે સ્મરના આપનાં
આવે, અને પળવે લહે ત્યમ એ મહેનેષે પળવતાં,

કાન્તા ચરણ આધાર બળી સંતોષકારક તુજને
ત્યમ ધારણે તું અશોક ! એ લાગત રે ! એવો મહેને
પત્રેથી ભેદ મુદિત થતા એવી રીતે સરખા ઘણા,
પણ તું અશોક સશોક હું છે ફેર એજ રહેલ હા !

આમા અશોક જે ઉપમાન તેના કરતા હુ-વિરહીજન ને
લપમેય તેનો સંગેકાને કરીને અપકર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ અપકર્ષ
વ્યતિરેક.

× આ સ રકત શ્લોકનું આપાન્તર હોય તેમા કાંઈક વિસ્તારી
કરવો પડ્યો છે, કારણકે ચાર ચરણમાં આવ સમાવવા નીચે પ્રમાણે
ભાવતરમાં દિલ્લેટતા આવવા સભવ છે,

તું રકત નૂન પલ્લવેથી તેમ હું પ્રિયા ગુણે,
શિલ્પીમુખ જેમ તુજ પાસ, સ્મરણનું મુલક તેવા મુજ કને,
કાન્તા ચરણ આધાર પ્રિય જ્યમ કે લહેને મુજને તથા
છે ફેર માત્ર અશોક તું હું સશોક બાપ ! વીધિ ઘડ્યા !

કથાનં ૨ જી

સંયોગ તેમજ વિયોગ સમાન છેકં

છે મોહની ગતિથી તોપણ બેઠ એ;

કહેવાય છે કે-પાદાઘાત કરે જ્યારે, હર્ષથી હિન મુ-દરી;

અગાક શાલનો ત્યારે વધારી પર્ણ વટી.

તેમજ ' કવિઓ એમ માને છે કે, અશોક, બકુલ, આદિ
વૃક્ષોને પાંચની ઓના પગના સ્પર્શથી અથવા તેમના મુખના મધના
કોમળાથી મોસમ વગર પુષ્પો નવો શન આવે છે આને તે તે
વૃક્ષોના દોહદ કહેવામાં આવે છે. પુષ્પની ઉત્પત્તિ થતો માટે શૂન
'મૂઠા વૃક્ષોને કયા કયા દોહદ જોઈએ તે મગ્નિનાથ નીચેના શ્લોકમાં
આપે છે,

ઓળાં સ્પર્શાત્ પ્રિયગુર્વિક્ષમતિ ચકુલઃ સીધુગદ્ગપ્સેકાન્

પાદાઘાતાદશોકસ્તિલકકુરવકો ચીક્ષ્ણાલિંગનાભ્યામ્ ।

મદારો નર્મયાન્ધ્યાન્પટુમૃદુહનનાચપકો ચક્રગાતાત્

જૂતો ગીતાન્નમેરુવિક્ષમતિ ચ પુરો નર્તનાત્ કર્ણિકાર ॥

જિ ઓળાના સ્પર્શથી પ્રિયગુણના પુષ્પિત થાય છે. બકુલ મધના
કોમળાથી, પગની લાતથી અશોક, તિલક, દહિ નાખવાથી, કુરવક
આલિંગન આપવાથી, મંદાર નર્મ વાક્યથી, ચંપો પટુનાયુક્ત મૃદુ-
હાસ્યથી, આભો કુંકમારવાથી, નમેરુ ગાનાથી, તેમજ કર્ણિકાર
નર્તન કરવાથી પુષ્પિત થાય છે. ગમે તે મોસમમાં વર્ણન કરેલા
સર્વ જાતના પુષ્પને માટે, તે સમયે તે પુષ્પ ખીલતા હશે કે કેમ ?
જે શકા કોઈ કરે તો તેનો જવાબ દેવાની સંસ્કૃત કવિઓએ સુદર
બારી રાખેલી છે.

(૧૦૨)

લાગેલિ અંદર વિયોગ વિષે દિસે છે
સ યોગમાં તરૂણિ જહારજ તે રહે છે.

ભાઈશંકર.

અ મા વિયોગ અને સ યોગ એ જન્નેનો મોહ કરવા રૂપ ધર્મ
તે સમાન છે, પણ 'વિયોગમાં ને પ્રિયા અંદર સામેલી રહે છે તે
સ યોગમાં બહારજ રહે છે એમ ટલી સ યોગમાં બહાર રહેના રૂપ
ધર્મ કરીને અપકર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ અપકર્ષ વ્યતિરેક.

સમાન વ્યતિરેક

આખ્યાન-સમાનભાવ વર્ણવ્યો હોય તો સમાન વ્યતિરેક.

કાવ્ય ૧ હ

બાધી મૂઠ, સ્વભાવ મલિન કોય ગૃહે રહ્યાં,
આ બે કૃપણ કૃપણ ભેદ માત્ર આકારનો.

આના ઉપમેય અને ઉપમાનમાં આકાર ભેદ જણાવ્યો પા
મેમાંથી એટલે ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવ્યો તેથી એ સમા
વ્યતિરેક. આટલે એટલે દેખાવનો અથવા કદત 'આકાર' - જ્ઞાનનો
જ ભેદ છે નહિતો ખીણ જમી રીતે કૃપણ એટલે કલુસ અને કૃપા
એટલે તરવાર બે સરખા છે એટલે કે બેઉની મૂઠ જાણેલી છે ૨
વાવણ મનિન છે અને કોય ગૃહે-મીલુઆમાં અથવા 'ખલ્લનાળી
ઓરડીમાં રહે છે.

દશાન્ત ૨ છ

પેખ પેખ ડોલુક મુંદરી
કાચ અને પેલો કચ વળી
ચળકે ચળકે બન્ને ચળકાય,
ભેદ આકાર તણોજ જણાય.

૨.

આમા પણ આકાર ભેદ કયન કર્યો પણ ઉપમા । જે કાચ
અને હપમેય જે કચ એટલે વાળ તેનો ઉત્કર્ષ કે અપર્ક ન વર્ણવ્યો
તથા એ સમાન વ્યતિરેક.

(૨૧) સહોક્ત્યલક્ષાર-Connected Discription

व्याख्या: जनभनरंजन सहभावतुं वर्णन ते सहोक्ति
सहोक्ति ह्यमेषां अतिशयोक्ति भूयक होवी नैद्यमे.

દશાન્ત ૧ છ

પુત્રવતસલ માતાઓ ભલે પુત્ર યજ્ઞી રહે,
દુરમા દુર તોયે તે બાણી સર્વ બીના શહે.
બાળના ચળકેને ગન્ધ હુશે માત દિગન્તમા,
તોયે વાયુની સાથે તે જઈ માનન્દ આપતા x

(૨૧) સહોક્તિ, સહભાવચ્છેદ્ધાસતે જનરંજન ।

x બળકેથી માતા ગમે તોટલી દુર હોવા છતાં તેના હૃદયમા

આમા બાળના શબ્દ અને ગદ્ય અને વાધુ એમનો ચમત્કારિક
સદભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ સહોમિત

દશાન્ત ૨ જી

ટમટમ થતા ફેરા પડે વિરહી હું, હું ફર અતિ રહી,
ને મધુર તારુડવ નૃત્ય ચાતા, સૂણુ તે પણ ફરથી,
તેમા અનિલ સહિત તહારી ગદ્ય અમુની આવતી,
અલિરહિત મુખપરાગથી એ દિવ્ય ઉચ્ચાર લાગતી

આમા પણ અમુની ગદ્ય અને અનિલ એ બન્નેનો ચમત્કારિક
સદભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ સહોમિત

***

એના માતની અને ઝિક અને અમર સાગણી થઈ આવી તે દારા
તેના રડવાની, તેને ખાતર પડે છે દરેક માતાને પ્રમુખે આ શક્તિ
બહેની નથી હોતી 'ગદ્ય રચે' બધી અમરમા, અમરમાને અમરતા
એ' એ જેના માટે કહેવામાં આવ્યું હતું તેનો એ અતિમ ઉપદેશ
હોતો નીચેની પૂર્વ વાત ઉપરથી સ્પષ્ટ ખુલાસો થશે

ઉપરોક્ત સાતિમા બાલુ એક દિ સુલ્ક અકમા,

માતા એ વચ્ચે ધોનાને ગમતી સખી સગમા,

મેરે આવી મહેને ત્યા પૂજ્ય પડે ચકી કે 'બાલુ વચ્ચે ઉડે' તો ?
બપો એનો થયેલો પણ ફરી ચકી એ કલાન્તને શાન્ત ઉધો ?,
'જપ્તુ સાધી' ? પૂજ્ય મહે તવ મુખચકી એ બોલતી માત વાણી
મહારી માતા હતી તે મુશ્કેલી પડીથી બોધી આ વાત સાણી

દૃષ્ટાન્ત ૩ છુ

સંબંધીમાં સગામાં વળિ ગુરૂજનમાં પ્રીતિ હોતી નથી જે,
સન્મિત્રોમાં રહે છે સકળ સમજીને સાથ વિશ્વાસની તે,
આથી વિદ્વજનોને યદુપતિની અને પાર્થની પ્રીતિ ફેરી,
વેદ વ્યાસે રચેલી મધુરતર કથા સાંભરે છે ઘણી,
ભાઈશ કર,

આમા પ્રીતિનો અને વિશ્વાસનો અખતારિક સહજ વ વર્ણવ્યો
તથા એ સહોક્તિ.

(૨૨) વિનોક્તયલ્લકાર-The Speech of absence

વ્યાખ્યા - પ્રસ્તુત એટલે વર્ણનીય વસ્તુને કોઈ વસ્તુ વિના
(વિના એ શબ્દે અથવા શબ્દે સિવાય) હીન અથવા રમ્ય
કહી કરેલું વર્ણન તે વિનોક્ત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છુ

વિદ્યા અતિશય મેળવી તપથી રીઝ્યા શ્રીપતિ,
ને શીરપરે ચારેય હસ્તો છે રમા કેળવળી.

(૨૨) વિનોક્તિઞ્ચેદવિનાકિચિત્યસ્તુત હીનમુનુચ્યતે ।
પ્રથમ અને દ્વિતીય દૃષ્ટાન્ત આના ઉદાહરણ રૂપ છે- તેમજ
તત્ત્વેત્તિકચિદ્વિના રમ્ય વિનોક્તિ સાધિ કથ્યતે ।
ત્રિતીય દૃષ્ટાન્ત આના ઉદાહરણ રૂપ છે.

ભૂત્યો ઘણા, સુખો ઘણાં પરિજન અને મિત્રો ઘણાં
સમૃદ્ધિ સહુ નવ કામની નવ કામની ચારૂ વિના.

આમા અતિશય વિદ્યા મેળવી, તપ કરી વિધ્નુ તે રીઝવ્યા,
લક્ષ્મીની પણ મહદ્ કૃપા મેળવી તેમજ જાઝા સેનકા નાનાવિધ સુખો
મુમતા રાખનારા સગાઓ અને મિત્રો વિગેરે ભાતભાતની, સમૃદ્ધિ મેળવી
તે સમજાણે નવ કામની એટલે નવોડા પાતી, સિવાય નવ કામની
એટલે કામ વગરની છે એમ 'વિના' શબ્દ સહિત હીનત્વ વર્ણવ
વામા આવ્યું તેથી વિનોક્તિ

દુષાન્ત ૨ શ્લુ

છે હેમહર્યો પુલિનપરને હેમ વળુકા પણ રૂઠી,
કુસુદ પદ ખીલે અને શુચિ તરૂ ઘટાઓ પણ લચી,
જેતું કંઈ પથપાન નીલકંઠે અને શ્રીપણ વરી --
કાસાર આ એવુજ સખીરી ! એક હંસ જતા અહીં !

આમા વર્ણનીય જે કાસાર એટલે સરોવર તેતું હંસ જતા
'વિના' એ ગણાભાવે હીનત્વ જણાવ્યું તેથી વિનોક્તિ

દુષાન્ત ૩ શ્લુ

રાજ્ય તુજ શોભે સભા

ખળવિણ સુદર આજ,

* નીલકંઠ એટલે મહાદેવ અને મયુર તેમજ શ્રી એટલે લક્ષ્મી
અને શોભા.

(૧૦૭)

વર્ત્યો અતિ આનંદ, છે

હૃષીન્વિત સમાજ.

આમાં ખજા વિના શોભે છે એમ ' વિના ' સ્પષ્ટ સહિત
સ્મૃત વર્ણવ્યું તેથી એ પણ વિનોદિત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૪ મુ.

અંદ્ર વિના જેવી જામનીરે

દીપ વિના જેમ ધામ,

ત્યમ વિભીષણ આંધવ વિના

દીસે ઉજ્જડ લંકા ગામ વીરા.

ખળીયા સાથે બ્રાથ વીરા

કાં દુષ્ટા શ્રી રઘુનાથ વીરા.

પ્રેમાનંદ.

આમાં ' વિના ' એ સ્પષ્ટ સહિત વર્ણવીય જે લંકા તેડું
વિભીષણ વિના હીનત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી એ વિનોદિત.

દૃષ્ટાન્ત ૫ મુ.

ભલે ધર્યા હોય બધા શરીરમાં,

ફરા બલંકાર કુઠાર ચિતમાં,

મુખે અલંકાર ન એક બે હશે,

કદાપિ શોભા અરી તે ન પામશે.

ભ.ક.કંડર.

આમાં ' વિના ' એ શબ્દભાવે પણ સર્જનીય ને શોભા તેનું મુખે અલંકાર ન હોવાથી હીનત્વ વર્ણવ્યુ તેથી એ વિનોક્તિ.

(૨૩) સમાસોક્ત્યલંકાર—The Model Metaphor.

વ્યાખ્યા:—સમાન એવાં કાર્ય, લિંગ કે રૂપયુક્ત વચન વડે પ્રસ્તુત એટલે વર્ણનીયમાં અન્ય વસ્તુના વ્યવહારનો સમારોપ કરી કરેલું વર્ણન તે સમાસોક્તિ.

કાર્યપોષિત.

છાંદ ૧ ૩.

સુવાસનો હૃદય લોભ ધરાવનારા,
શબ્દે મધુર સહનાં દિલ ખેંચનારા,
આ ચુમતા લલિત કોમલ મંજરીને
તું ઝાલઝાલ સખી ! બાઉટતા અલિને.

આમાં સુવાસનો લોભ ધરાવનાર, મધુર શબ્દે મન હરવા ૩૫ અને ચુમન કરવાર સમાન કાર્યોએ કરીને વર્ણનીય ને ભ્રમર તેને વિશે અપ્રસ્તુત એના કોઈ વિશાસી જનના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ.

(૨૪) સમાસોક્તિ: પરિસ્ફૂતિ: પ્રસ્તુતે પ્રસ્તુતસ્ય ચેત્ ।

દધાન્ત ૨ ૭૬

અહો વસન્ત સમીર તું,
કેનક કલશ ચા સ્તનના પરિકરને
પરાં કરી આત્રિજે
બળાતકારથી ધન્ય ધન્ય તુજને

આમા બળાતકારથી આસિંગન કરવારૂપ સમાન કાર્ય કરીને
વર્ણનીય જે વસન્ત સમીર તેમા મોઢાં ધૂર્તકામીના વ્યવહારનો સમા
રોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ

***

દુધાન્ત ૩ ૭૬

નિરમળ જળ અરપીને,
મેઘ શુશોભિત બુઓ કરે અખિધ,
ક્ષારપાણુ ધારીને
ગિળટપાણુ હે ઉદારતા લખિધ.

પ્રેમાનંદ,

આમા શુશોભિત કરવારૂપ અને ઉદારતારૂપ સમાન કાર્ય
કરીને પ્રસ્તુત જે અખિધ તેમા મોઢાં સજ્જન પુરુષના વાવહારનો
સમારોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ.

લિંગપોષિત સમાસોક્તિ,

દશાન્ત ૧ હુ

ખેસે આવી ઉઠે અને ચુમે વળી હરખાય;
લોગી લતાનો ભૂંગ આ ખુશી થતો ઉડી જાય.

આમા પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ વડે ભૂંગ અને લતામા અપ્રસ્તુત એના જે નાયક અને નાયિકા તેમના વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

દશાન્ત ૨ હુ

શકે કો પારને પામી પ્રેમીના લીલને મખા !
સૂયં આ જો ગયો પેલો કરી સંકેત વ્યોમમાં.
સન્ધ્યાને પદ્મવી નેત્ર તણીથી રુદ્ધમળવ્યુ છે,
પછીથી આવજો વહાલી ! આનન્દે રંગભૂવને, જ

આમા સૂર્ય એ પુલ્લિંગ અને સન્ધ્યા એ સ્ત્રીલિંગ હોવાથી લિંગે કરીને તેમનામા નાયક નાયિકાના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

* * *

*પ્રેમીએ નેત્રથી વાત કરી શકે છે.

મમનેત્રથી ચાલી રજા ગુજની ગુજનેત્ર નિવસ થતા ઢળાખા,
સૂઝી આવીશ રહેજ મહી સખીરી ! પછી નેત્ર રુદ્ધ જરા બનીયા,

દુષાન્ત ૩ છં.

માધવી મું લઈ ચાંઈ રસાળે,

મુકુલ પુલક દરસાવે,

જગ નિર્લજ્જ જાણી બાળેરાં,

ઠેરુ છસે સહી ! હાવે;

નટવર મહાર ભર રૂતરાજે

જેલે રતી રેલી રૂતુ વેલી અલખેલી સંગ આજે.

કેશવલાલ.

આમાં પુરસ્કૃત ઓલિંગલે કરીને રસાળ માધવી એટલે
આંખા અને મોગરાની વેનમાં અપ્રસ્તુત એવાં નાયક નાયિકાના
વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

સ્થેપપોષિત.

દુષાન્ત ૧ છં.

જો આ પોલી કુમુદિની.

મુખપર કર મુકીને • ચશ્મી ઉઠાડે,

બહાલ અતિ ધરી હૃદયે

ચુમ્બન કરીને સીઆવતો! જો એ. x

આમાં દર એ સ્થેપ વડે પ્રસ્તુત જે ચંદ્ર અને કુમુદિની તેમાં
નાયક નાયિકાના વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ સ્થેપપોષિત
સમાસોક્તિ.

* * *

x Stolen kisses are sweet.

દૃશાન્ત ૨ છંદ

મધુપસંગ મધુથી તર ડાલે
 બોલસરી ખીલંતી,
 ટવળે ત્યમ ત્યમ ટમટમી મહિલા
 વિરહનળથી જળંતી,
 નટવર મહાવર ભર રૂતુરાજે
 ખેલે રતિરેલી રૂતુધેલી અલખેલી સગ આજે.
 કેશવલાલ.

આમા મધુપ અને મધુ એ સ્ત્રેષ વડે પ્રસ્તુત જે પ્રમર અને
 ફૂલનો સ્પર્શ તેમા મહિલા અને મધુપાન કરનારના વ્યવહારનો સમા-
 રોપ કર્યો તેથી શ્લેષોપોષિત સમાસોક્તિ

દૃશાન્ત ૩ છંદ

ભારે ભાથા ભરિ શરવટે આ ઝતુ ખુમ દે છે.
 ભૂજો બોલી બિરહ બમણી રોય વૃદ્ધિ કરે છે,
 પુષ્પોનાં છે રજ કરતણુ સ્વેદને ટાળવાને
 શાને રાખે સમર ઢીલ હવે અકેવર્તી થવાને.

ભાઈશંકર.

આમા વરબાહિ શ્લેષ વડે પ્રસ્તુત એવા સમર દલાવમા અપ-
 સ્તુત એવા મધુ રાગવના અકેવર્તી થવાના વ્યવહારનો સમારોપ
 વર્ણવ્યો તેથી શ્લેષોપોષિત સમાસોક્તિ.

(૨૪) પરિકરાલંકાર-Insinuator.

વ્યાખ્યા:—અભિપ્રાય વિશેષણે યુક્ત એવું જે વર્ણન તે પરિકર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

ગરુડાકૂટ ગોવિંદ ! કબૂત્રોચન હે વિભુ !

સત્પરે આવીને મહાર્ કબૂત્ર સર્વ હરે પ્રભુ !

આમાં ગોવિંદનું ‘ગરુડાકૂટ’ અને વિભુનું ‘કબૂત્રોચન’ એ વિશેષણો શીઘ્ર આવવાના તથા કબૂત્ર કાપવાના સામ્યરૂપ અભિપ્રાય તેણેકરીને યુક્ત હોવાથી એ પરિકર.

દુશાન્ત ૩ છંદ.

ગોલ્ય કરી, મુજ પ્રાણ !

મધુરકંઠીં ઓ મુજ વીણા !

હે મુને જીવતદાન,

અમૃતસુર જમવી જ ઝીણા,

ગોલ્ય કરી મુજ પ્રાણ !

નરસિંહરાવ.

આમાં વીણાનું મધુરકંઠીં એ વિશેષણ અમૃતસુર જમવા
૩૫ સામર્થ્ય૩૫ અભિપ્રાયે સુકત હોવાથી પરિકર.

દુશાન્ત ૪ છંદ.

રે દક્ષિણનિલ ! અદક્ષિણ તૂં જાને કોં ?

હે દેહડી દહીંજ, અગ્નિસખા ! સખા થા;

ને સુજને પણ અતંબ ! અનંગ કીળે,

આ પ્રાણ પંચશર ! પંચશરે હરીલે.

કેશવલાલ.

આમાં દક્ષિણનિલ પવનનું અગ્નિસખા એ વિશેષણ દેહ
દહવા૩૫ સામર્થ્ય૩૫ અભિપ્રાયે સુકત હોવાથી એ પરિકર.

દુશાન્ત ૫ છંદ.

ધીન્ત સુગન્ધી અનિલે વહી વાર વારે.

આકાશનો વિમલ વાળી પ્રદેશ કીધો;

ને તેજના રજતમેઘ ઢળી ઢળીને
રૂપેરી ત્હાં લલિતલોલ ધરે ઉગાવી.

જ્ઞાનાલાલ

આમાં મેરતું રજત એ વિશેષ્ય હોને ધરે દરવારૂપ સામર્થ્ય-
રૂપ અભિપ્રાયાયુ હોવાથી પરિરૂ.

અન્ત ૬ હુ

ત્હેને જરાક અડકી ઘુલિ અંગુલીથી,
વિશે ઉઠવી મહતેજ તણા તરંગો,
આનંદકન્દ નિજ નેન કમાન માંડી,
અન્દ્રી-સખીગણુ વિશે વટી વેણુ આ ત્હાં.

જ્ઞાનાલાલ.

આમાં અંગુલિતું ઘુલિ એ વિશેષ્ય તેજના તરંગો ઉડાવારૂપ
સમર્થ્ય મહિત હોઈ અભિપ્રાયયુક્ત છે તેથી એ પરિરૂ.

(૨૬) પરિકરાંકુરાલંકાર—The Passing Insinuator.

વ્યાખ્યા:—વિશેષ અભિપ્રાયે યુક્ત એવું જે વર્ણન તે
પરિકરાંકુર.

(૨૬) સામિપ્રાયે વિશેષ્યે તુ મધેત્પરિકરાંકુરઃ ।

દુહાનં ૧ છ

તુલ્યુલુ કયવાને યોગ્ય ધારૂ કૃષ્ણીન્દ્ર
નૃપ' વળી લખવાને યોગ્ય છે કાર્ત્તવીર્ય !
શચીશ નિરખવાને કયા હું કયાં કીર્તિ ત્હારી,
નહિ નહિ નહિ એમાં હામ પડેએ ન મ્હારી.

આમા કવિ ગભને કહે છે કે ત્હારી કીર્તિનું વર્ણન મ્હારાથી
થઈ શકે એમ નથી કારણકે તે હેવાને કૃષ્ણીન્દ્ર એટલે શેષ જેને
હમર હમ છે તે, લખવાને હમર, હાયવાળો કાર્ત્તવીર્ય એટલે
સહજાણું અને જોવાને હમર ચક્ષુવાળો ધ્રુવ એજ સામર્થ્યવાન
છે ! આમા ત્રણે નિરૂપણો સહજ મુખ, હસ્ત અને વ્યતુ રૂપ અતિ-
મહે મુકત છે તેથી એ પરિચયકર

૪૫

દુહાનં ૨ છ

એવે સહજે શ્રી રસ સહજે,
નખમણિ નયા ઝગમગે,
ચરણકમળ તે અરચે અળતે,
ધ્રીપતિ મોહિત દુગે

આવ કામિનીને અહહ વને

રસ ચૂ રસેશ રીઝવે

કેશવલાલ

આમા 'શ્રીપતિ, અરગે, ચરણકમળ નિગેરે પદ સામિપા'
હોવાથી પરિચયકર.

૬/૧૧ ૩ છુ

હે ભયભંજન, હે જનરંજન, હે અરિગંજન મંજન મોટા,
આશ્રમમાં શ્રમ ના મૃગમારણ, હે સુખકારણ કચન લોટા;
આ મૃગયા સુગયાવત શી ધરી. માનસ માણુચમાં નવ જોટા,
ધન્ય ધની કુરુકુળમણિ નર, ભૂસુરગોપ્રતિપાળ ન ખોટા.
પ્રેમાનંદ.

આ ભયમટ્ટનું સોમપ્રતિ વચન છે કે, હે ભયભાગનાર, જન-
રંજન, ધનુવિદારક પરમપવિત્ર ' જે સુરસુપાત્ર જેવા નિર્મળ હોય
તે પોતાના સુખને દારણે આશ્રમમાં મૃગમારણ શ્રમ ના લે-આશ્રમના
મૃગને મારે નહિ અર્થાત તમે એવા છો માટે તમે પણ માગશો
નહિ ત્યારે શું ક્ષત્રિય કુળેશ્વિત મૃગયાને તમે નહો છો ? તે વિષે
કહે છે કે માણુસમાં જેના જોટા નથી એવા હે સોમ' તમે માનસ
(મનમાં) જે આ મૃગયા ધરી છે તે સુદર મયાનન જેવી છે. હે કુરુ
કુળમણિ નર ! તમને ધન્ય છે. બ્રાહ્મણ અને ગાયત્રી પાસન કર-
નાર છો તે ખોટા નથી; અર્થાત તમે અમારું રક્ષણ કરો છો માટે
મેં બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ છો, એ વાત મથાર્થ છે 'ભૂસુર ગોપ્રતિપાળ'
સંબોધન સાબિત્રાય છે માટે પરિકરંકુર અવંકાર.'

(૨૬) શ્લેષાલ્પકાર-Paronomasia or Coalescence

વ્યાખ્યા:—નાના પ્રકારના અર્થના બોધ આપ એવી જે
શબ્દ રચના તે શ્લેષ.

(૨૬) નાનાર્થસમય: શ્લેષો વર્ણ્યાવર્ણ્યોભયાશ્રિત ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ કુ

હુખી હું છું કાંકે અરે નૃપમણિ ! દીપ્તશિખ કરી અને,
મુજ બન્ધુ તે આસકત જાનીઓ ધુમ્રલેખામાં અરે;
જ્યોતિલેખામાં વળી, મુજબૃહ તજવ્યુ છે મહને,
નિર્લેપ માયાથી કયોં પણ ચાહું હજી હું તેહને.

આમા દીપ્તશિખ, ધુમ્રલેખા, જ્યોતિલેખા એ પદો પ્રથમ
હોવાથી આખા દૃષ્ટાન્તના જે અર્થ થતા હોવાથી શ્લોક.

દીપ્તશિખને બોલનાર બ્રાહ્મણનો બાપ ગણતા અર્થ ખુશ્બો
છે. પીગને અર્થ દીપ્તશિખ એટલે અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ તે ધુમ્રલેખા
અને જ્યોતિલેખામાં લીન થઈ ગયો એટલે ધુમાડાનાનો થઈ સગગી
હોતનાઇ ગયો કારણ કે તેને આહુ રાખવાનું મહારી પાસે કાંઈ પણ
સાધન નહિ હતું. આમ થતા મહારે પણ પર તજવું પડ્યું અથવા
તો અગ્નિહોત્રના અગ્નિએ ધુમાડો અને જનાળાથી મહાર પર બાળી
દીધું અને મહને માયાથી નિર્લેપ કયોં, એ અર્થ.

દેશાન્તે ૩૯

રમ્યા કરની નૃત્ય દેવી સુદિત થઈ અર્જુન જુએ,
ને નીલકણ્ઠ પછે પીએ યય શ્રી બધે સ્થળ વિહરે,
વળી લીધમ મહિપાસુર પણ દેખુ અરે આ સ્થળ કયુ
વૈકુણ્ઠ કે કૈલાસ, પૃથ્વી, સ્વર્ગ વા ધાર હુ શુ ? *

રમ્યા, અર્જુન, નીનમ્પર પય, શ્રી, લીધમ, મહિ
પાસુર એ સર્વે પદોના એ અર્થ થતા હોવાથી આમાં અર્થો અર્થો અને
અલંકાર છે રમ્યા-અપ્સરા રમ્યા અને કેળા અર્જુન-ધનુર્ધર
અર્જુન અથવા અર્જુન નામનુ રસ. નીલકણ્ઠ-હજારો પીવાથી
અને ગૌડીએ હાથ દઈ અટકાવવાથી જેને મળે એર આદી 'હુ છે
એવા નીલારમણ કણ્ઠસાગી મહાદેવ અને મયુર પય-ડુધ અને પાણી
શ્રી-લક્ષ્મીજી અને શેખા, લીધમ-ગમાકુમાર શ્રી લીધમ પિતામહ
અથવા સાધનન અને બચકર (નિશેપણ) મહિપાસુર-એ નામનો
અસુર અને પાડો.

ગામની બાગોળે આવેલા કાંડે સુદર મગીચાવળા તળાવનુ
આ વર્ણન છે પણ સ્થેપના ચોગે એ રસિકોના હૃદયને લાગુજ
આત્મહાદકારક થઈ પડતુ છે.

દેશાન્તે ૪૦

તારાપતિ કુમુદિની પીલતો જણાવે,
પાદે, વળી દુઃખ દિવ્યતિ પ્રતિ દીએ તે,

---

* નાદિત્ય ' મેસેજર ૧૮૨૧ ના અકામા પેટ્રે એ શીર થી
આ દેશાન્તે પ્રકટ થયુ હતુ

(૧૨૦)

ને શેષ કલેશ કરતોજ વિયોગીઓને
છે એ નિશાચર ઘટેજ બધુંય એને.

આમા નિશાચર પંના રાત્રિએ ફરતાર અને ચોર એમ દ્વય
હોવાથી આખા દૃષ્ટાન્તનો અર્થ ફરી નવ છે તેથી શ્લેષ.

દૃષ્ટાન્ત ૫ મુ

વનિતાઓ વિદ્વાનની

બરોબરી બહુ વાર;

પદ પ્રમાણ વાક્યે કરે

ચતુરાં ચતુરાં સાર. *

આમા પદ પ્રમાણ અને વાક્યતા બાકરણ અને પાત્ર-ચરણ,
ન્યાયસાધ અને અગતું કદ અને મીમાસા અને બોલવું તે એમ
બધાને અર્થ થતાં હોવાથી આખા દૃષ્ટાન્તના બે અર્થ થતાં હોવાથી
શ્લેષ

***

દૃષ્ટાન્ત ૬ મુ

રાતાં ભૂકાં નિરખી અડધ તંતુ ફૂટયાં કદ'ઓ,
લીને કાઠે, પ્રથમ ફુટતિ કેળની ખાઈ ડું'ખો;
સિંચાયેલી જળથી ભૂમિનો વાસ લેતાં વનોમાં,
સારજોનાં યુગ ઘન ! બધો માર્ગ દેખાડ્યો ત્યાં.

કિલાભાઈ,

‘ન્યાયિક’ એપિસોડ ૧૮૨૧ના અકમા આ દૃષ્ટાન્ત ‘એ તુલના’
એ સીરીઝથી પ્રકટ થયું હતું

આમાં સારંગ પદ અનેકાર્થ યુક્ત દોષ છે. સારંગના અનેકાર્થ થતા હોવાથી શ્લેષ. ‘અહીં સારંગ શબ્દના ચાર અર્થ છે— ભમરાં, હરિણ, ચાતક અને હરતી ખીલેલા કદમ તરફ ભમતા ભમરાઓ—તેની કેળાની ડુંગો ખાતા હલિજી અને ભૂમિનો નાસ લેતા હાથીઓ અને બોધના ચાતકો તારા માર્ગને સૂચવશે.’

‘પડી છું પાવ પ્રભુ, કર ધરિયે,
મહેર વિનાજ તમારી,
હેઠ હેઠ હરિ હા ! હિમકર પલ્લુ’
ઝોલું રહી ઉચ્ચારી.
નાથ ! સનાથ જિયારી.

દેશવલાદ.

આમાં હરિ એ પદ દ્વયર્થ હોવાથી આખી કડીના બે અર્થ નીચે મુજબ થતા હોવાથી શ્લેષ. “રાધાણ ઉપરથી દહેઢુ એમ છે કે ‘અહો કામદેવ ! તમારી અરૂપાએ શીતળ ચંદ્ર પલ્લુ મને બાળે છે. બાકી જેના ઉપર તમારી મહેર હોય તેને પિયૂનો વિરહમ કયાથી ? માટે તમારે પણ પડી વિનવું છું કે પ્રભુ ! તમે મારો હાથ રહાઓ, મહારી વહારે ચઢો, ને હરિને પલ્લુ મારી પેડે વિહરણ મનાવી મારી પાસે લાવો’ અવર્ગત અભિપ્રાય એવો છે કે ‘હરિ ! તમારી અવ-કૃપાએ શીતળ ચંદ્ર પલ્લુ મને બાળે છે. બાકી જેના ઉપર તમારી મહેર હોય તેને હુ અ કેવું ? માટે હું પ્રભુ ! તમારે પણ પડી વિનવું છું, કે તમે આવીને મારો હાથ રહાઓ, મને તમારી કરો !”

(૨૭) અપ્રસ્તુતપ્રશંસાલક્ષણ-Indirect Description.

વ્યાખ્યા:-અપ્રસ્તુત વૃતાંતના વર્ણન વડે પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થાય એવું જે વર્ણન તે અપ્રસ્તુતપ્રશંસાલંકાર. તેના પાંચ પ્રકાર છે. ૧, સાદૃશ્યનિબંધના, ૨, સામાન્યનિબંધના, ૩, વિશેષનિબંધના ૪, કારણનિબંધના અને ૫ કાર્યનિબંધના.

સાદૃશ્ય નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યા-સમાનરૂપ ધર્મે કરીને પ્રતીતિ થાય તો સાદૃશ્યનિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દૃશ્ય-૧૬

નવ તિરસ્કાર જુદાં । તું

આલે આવ્યો આ ડાહ્યર ચોગ્ય અહીં,

ધુણાશુર - ન્યાય થકી,

સહજ મલ્યો તે નવ પરિત્યજ આહી !

આમા અપ્રસ્તુત જે જુદાં તેને બ્રમરની અવગણના ન કરવા રૂપ જતાતે કરીને પ્રસ્તુત એવી જે કન્યકા તેને સહેજે મલેલા-કુલીન પ્રિયની અવગણના ન કરવા રૂપ જતાંતની પ્રતીતિ, અવગણના ન કરવા રૂપ સમાન ધર્મે થઈ તેથી સાદૃશ્ય નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

(૨૭) અપ્રસ્તુતપ્રશંસા સ્વાત્સા યત્ત પ્રસ્તુતાશ્રયા ।

* પુણાલા ન્યાય આકરમી પુણાલા એક બતલો ઇવરો જે દાહાની ણલ કાલરે છે તે વખતે આકરમીક બતલરે કાલ વખત કમાઈ બધ છે તે

દૃષ્ટાન્ત ૨ છું

ધન્યવાદ લ્હનેજ પડી માહી ચકોર હે !

ચન્દ્ર વિના તું ક્યાંય યાગ્યા કો દી નવ કરે.

આમા અપ્રસ્તુત જે ચકોર તેની ચન્દ્ર વિના ખીન કાઠ માસે માયના ન કરના રૂપ જલ્દને કરીને પ્રસ્તુત એવો જે કુરીત પુરૂષ તેની હુદ્ર માલુસો પાસે ન માગનારૂપ જ્ઞાતની પ્રતિતિ, ચાલના ન કરવા રૂપ સમાન ધર્મે થઈ તેથી સારૂપ નિગન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશસાન

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ છું

માથાં પરપરથિ જોડિ ઉભા કરેલા,

જે વાંસ હોય ત્રણ, ખતથી ગોઠવેલા,

તેમાંથી એક ખસી જાય ક્યાંપિ મિત્ર !

તો જે ઉભા રહિ શકે નહિ, એ ન ચિત્ર

ભાઈશકર.

આમા ત્રણના અપ્રસ્તુત જ્ઞાતનું ક્યારેઆપણે ત્રણ જણ નાન્યના રાજરૂપ હોત આપણામાંથી જો એક જણ ખસી જશે તો ખીન જેનો જે ટકાવ નહિ થાય એ પ્રસ્તુતાર્થમા પર્વસાન પામે છે અને ખસી ન જાય રૂપ સમાન ધર્મે જ્ઞાતની પ્રતિતિ થઈ તેથી એ સારૂપ નિગન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશસાન

સામાન્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યા:—સામાન્ય ધર્મે કરીને પ્રતીતિ ધાય તેા સામાન્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દશાન્ ૧ હ

કરી શત્રુ બળવાન, ઉદાસીન યધ બેસશે,
ચીરે અગ્નિ લઈ બાન, બૂલી દારૂપર તે સૂએ

આમા બળવાન શત્રુ સાથે પેર કરી વીલે ગ્રહોડે બેસવું એ વિગેરે સામાન્ય અપ્રસ્તુત જતૂતે કરીને બળવાન એવા જે શી રામચંદ્ર સાથે સીતાવં દરજ્જા કરી પેર કરી રાવણે ઉદાસીન યધ બેસવું એ અનુચિત છે એ પ્રસ્તુત જતાતડી પ્રતીતિ થવાથી સામાન્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

* * *

દશાન્ ૨ હ

જેથી બધું સ્વહિત સિદ્ધ થયેલ જોય,
જેમા વળી શુભ ભવિષ્યની આશ હોય,
તે રનેહીને પાણી સ્વતંત્ર રહી કહે જે,
સાચીજ વાત, નર વાંદન યોગ્ય છે તે.

ભાઈશંકર.

સામાન્ય વાત કરીને તે ઉપરથી
નુ રિત થયેલું છે અને જેમા
તે ગા

નહિ દમાતાં તથા કરી ખુશામત નહિ કરવાં રતિલાલ પોતે સ્વતંત્ર રહીને સાચીજ વાત કરે છે, માટે રતિલાલ સર્વ લોકોએ પ્રણામ કરવા યોગ્ય અતિ પવિત્ર છે' એ પ્રસ્તુત વિશેષ વાતનું જ્ઞાન આપ્યું છે તેથી સામાન્ય નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા."

વિશેષ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યા:—વિશેષ ધર્મે કરીને પ્રતીતિ થાય તો વિશેષ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દુષાન ૧ હ.

ખેળાખાં મૃગ ખેસાડયે થયો તે મૃગલાંછન,
કિંતુ ટોણું તસાડયે આ ગણાયેલા મૃગાધિપ.

આ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ જાલિભટ્ટનું વાક્ય છે કે:-મૃગને ખેળાખાં ખેસાડવાથી તે મૃગલાંછન કહેવાયો, અને સિદ્ધ તેને ભગાડવાથી-ક્રોધ દાખવવાથી તે મૃગાધિપ કહેવાયો એ અપ્રસ્તુત જ્ઞાતવ વડે કુરમાણસ ને કીર્તિ વરે છે અને વ્હાલસોયા-મૃદુલદયરાજાને લાંબા સમયે નું એવા જ્ઞાતવની પ્રતીતિ થઈ તેથી એ વિશેષ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

જ ન જ

દુષાન ૨ બી.

કૌમુદીમાં ફરે સૌએ ફહેનાં અમૃતવર્ષિણી,
તનુલીની પ્રજા એ જ કિંતુ એ દુઃખદાયિની

આમા મુદતને લઈ કૈમુદી અમૃતવર્ષિણી કહેવાય છે અને તેનો સૌ લાભ લે છે જ્યારે એ કૈમુદીની મૂળભૂત જે સૂર્યપ્રભા તે ક્રિયાત્વને લઈને દુઃખદાયિની થાય છે એ અપ્રસ્તુત વૃત્તાંતના વર્ણન કરીને મૂળે કરડી એવી રાજસત્તાના કોઈ મુદ્દલદૃષ્ટવાળા અધિકારીના કીર્તિકર એવા વૃત્તાંતની પ્રતીતિ થઈ તેથી એ વિશેષ નિગન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા

કારણ નિગન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યા:—કારણ ધર્મે કરીને જે પ્રતીતિ થાય તેા કારણ નિગન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દશાન્ત ૧ લું

તુજ અધરને ગાટ, અમૃત નીધિથી કહાડીયું,
એ શોઠે ખાદાટ, આબ્યો આ ઉદધિ મહીં.

આમા દેવ દાનવોએ સાગર મંથન કરી અમૃત કહાડી લેરાશ્ય દાન્ય એવું જે અપ્રસ્તુત વૃત્તાંત વર્ણન સેનાધી કાર્યરૂપ જે 'તારા અધર' એ પ્રસ્તુત વૃત્તાંતની પ્રતીતિ થરાથી દાન્ય નિગન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

***

દશાન્ત ૧ બું

સાર ધંદુમણલનો હરી,
દમયન્તી મુખ તે સો ભરી;

લાંછનવાળો કીધો ચન્દ,
એ સ્કમળે નહિ તે મતિમન્દ.

૨.

આમા ધ્રુમણનનો સાર કાઠી વેવારૂપ કારણ એવું જે
અપ્રસ્તુત જ્ઞાતવું વર્ણન તેનાથી કાર્યરૂપ જે હમજતીના મુખમણ્ડલના
યોગેગર સૌકર્યરૂપ પ્રસ્તુત જ્ઞાતની પ્રતીતિ યનાથી કારણ નિમન્ધના
અપ્રસ્તુતપ્રગંશા

કાર્યનિમન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રગંશા.

વ્યાખ્યા:—કાર્યધર્મે કરીને જે પ્રતીતિ યાય તે કાર્યનિ
મન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રગંશા.

૧૫૫૧ ૧ હ

પ્રિયતમ ! તહમારા ચરણના નખની ઝીણી કણિકા મળી,
તમ પાદ પ્રક્ષાલન સમે જળમા નીધિમા તે વહી,
ગંગાચકી, તેથી કરી મચન સમે નવનીત શો,
હે કૃષ્ણ બહાલમ ! તેહ કેશ ચન્દ્ર સુરણણને જડયો.

આમા અપ્રસ્તુત એવી ગંભીરા પ્રગલ્ભા તણાઈને નીધિમા
ગયેલી ચરણનખની ઝીણી ઝીણી કણિકાઓના કાર્યરૂપ જે ચન્દ
તેના જ્ઞાતે કરીને નખકાતિના ઉત્કર્ષરૂપ પ્રસ્તુત જ્ઞાતની પ્રતીતિ
ચહ તેથી કાર્યનિમન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રગંશા

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ

ગતિ જોઈ કામિની તાહરી,
 ગુમાન હું સ તણુ ગયું ગળી,
 પરભૂત મૌન મુજી સ લાપ,
 જુએ ન મૂખ તે આપો આપ

૨

આમા અસ્તુત એના હસના ગુમાન ગગવાના અને પરભૂત-
 કોકિલના મૌન રહેવાના કાર્યરૂપ વૃતાતે કરીને ગતિ તથા સલાપ-
 બાણના ઉત્પરૂપ અસ્તુત વૃતાતની પ્રતીતિ ચઢ તેથી કાર્ય નિમન્ધના
 અસ્તુત નસસા

(૨૮) પ્રસ્તુતાકુરાલકાર—The Passing Allusion

વ્યાખ્યા—એક પ્રસ્તુતાર્થમા અન્ય પ્રસ્તુતાર્થનું ઘોતન
 થાય તે પ્રસ્તુતાકુર

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ

વસ તે વાણનો લોભી, કાલાવાલા કરે અલિ,
 મલયાનિલ ડોમુદી આવી ઉઘાડતા કળી.

(૨૮) પ્રસ્તુતેન પ્રસ્તુતસ્ય ઘોતને પ્રસ્તુતાકુર ।

આમા વસત રૂઠુમા બમર, લતા, દક્ષિણાનિન અને કૌમુદીનો
જતાત જે પ્રસ્તુત છે તેમા પ્રસ્તુત એના જે નાચક નાયિકાના જતા
તણુ ઘોતન કર્યું તેથી પ્રસ્તુતાકર

દશાન્ત ૨ છંદ

***

જાતખાત એ નવ જીવે, જીવે ન કામ કુકામ,
યત્ર તત્ર ઝુકી પડે, ચઢાતણ ઘનશ્યામ.

સુવિતાનારાયણ

‘એમા વનનિહાર કરના નાચક નાયિકા નીકળેલા છે, તેનામા
ધન પ્રેરાર્થ આવી જુન પડના સાખ્યા તે સમયની નાયમાની હામિ
છે, ઘનશ્યામ એટલે કાળો મેઘ તેના સ્વભાવ વર્ણનરૂપ અર્થ પ્રસ્તુત
છે, તે વડે સગી એના નાચકને પણ ધન સરખો અનિવેકી રાખાવ
ન રાખવાના ઉપદેશરૂપ જે વિવક્ષિત એવો અન્ય પ્રસ્તુતાર્ય તેણુ
પણુ ઘોતન કરવામાં આવ્યું તેથી પ્રસ્તુતાકરણકાર જન્મ્યો.’

(૨૧) પર્યાયોક્તાલંકાર-Periphrasis

પ્રથમ પર્યાયોક્તા.

બ્યાખ્યા: વર્ણનીયત્વ અમલકારજનક રૂપાતરે કરીને કરેલું
વર્ણન તે પ્રથમ પર્યાયે ક્રત

દશાન્ત ૧ છંદ

ધન્યધીર સૌમિત્ર ! સુલોચના સુખનો રવિ
કયો અસન રણધીર, બ્રહ્મચારી વન્દુ ત્હને

(૨૧-૧) પર્યાયોક્ત તુ ચમ્પસ્ય ઘવો અગ્યન્તરામયમ ।

આમા 'હ કજ્જતનેઃ વલ્લ કયો' એ વર્ણન કરવા ચોખ્ખ વૃત્તા-
તનુ 'સુ'ચિના સુખના રવિનો અસ્ત કયો' એમ અમરકારજનક
રચનારે કરીને કયન કહ્યું તેથી એ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

* * *

દશાન્ત ૨ છંદ

કમાઠ બીડી સઘડી જગાવી,
પ્રસંગ ખ્યારા જનના જમાવી;
મરે તણા ગર્ભ વિધે રહેજે,
શિશિરનો ગર્ભ મટાડી દે તે.

બાહ્યચંકર.

આમાં 'કમાઠ બીડવા આદિ ક્રિયાઓ એ કરીને જે માણસ
પરના ગર્ભમાં રહે તેને ઠાઠ કથી પીડા કરી શકે નહિ, એટલુજ જે
વિવશિત છે તેને તેના કરતાં પણ અતિ રમણીયતાવાળા શિશિરનો ગર્ભ
મટાડી દે તે એ ગ્રાહ્યરૂપ પ્રકારાન્તરથી કહ્યું' તેથી એ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

દશાન્ત ૩ છંદ

અદ્રિ કેરું શિખર પવને શું ઉડે, એમ ધારી,
જેવાતો તું ચકિત જનવી મુગ્ધ સિદ્ધાંતનાથી,
ઉડી વ્યોમે સરસ નિયુલ સ્થાનથી, ઉત્તરે, આ,
દિન્નાગેના સ્થૂળ કરતલો ગર્ભ ઉતારતો જા.

કિલાશાધ.

એમ કહેવાય છે કે નિયુત્ત અને દિહ્નાગ નામના કાલિદાસના
 ભવયરુદ્ધ કવિઓ હતા. નિયુત્તને કાલિદાસ માટે સારો સદ્ભાવ
 નો તે કાલિદાસને દિહ્નાગ માટે પ્રતિસ્પર્ધિત્વથી સદ્ભાવ ન હતો
 એમ મહિસનાથ નામનો એવદ્ધનનો પ્રખ્યાત ટિકાકાર કહે છે. આ
 અર્થ બરાબર હોય તો ‘દિહ્નાગને હતાવરો’ એ વર્ણનીયત્વ
 ‘રથુગ કરતણો મર્વ ઉતારવો’ એમ ચમત્કારજનક રૂપાંતરે કરીને
 કથન કર્યું તેથીએ પ્રથમ પર્યાયોક્ત. બીજો અર્થ ક્ષેતાં દિહ્નાગ
 એટલે દિશ ને પાળનાર હસ્તિઓ તેમને ‘હતાવરો જા’ એ વર્ણ-
 નીયત્વ ‘રથુગ કરતણો મર્વ ઉતારવો જા’ એમ ચમત્કારજનક
 રૂપાંતરે કરીને કથન કર્યું તેથી પણ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

વ્યાખ્યા:—કોઈ મીષે કરીને પોતાના કે બીજાના ઈષ્ટ કા-
 ર્યના સાધનત્વ વર્ણન તે દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

પરોષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

વ્યાખ્યા:—બીજાનું ઈષ્ટસાધન વર્ણવાય ત્યાં પરોષ્ટ સાધ-
 નરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

સ. ૬૪-૧૧ ૧ હ.

એસ કાંતિ! પ્રિય સમીરી! અમે જઈએ હૃદયમાં,
 પ્રિય કાંત! એસો આપ પણ ધ્યુ રમૃત્ય અધુના કાર્યવા;

ચાલો લલિતા ફાઈગાએ કહ્યું તે કરીએ અત્રી,
નહિ તો યછી કપડો મળે ! હુ લાય પાછી પ્રિયમ્મખી *

આમા કાન્તિ અને કાન્તને બેસાડી ફાઈગાએ બતાવેલું મમ
કરવાનું મિષ્ટ કહાડી બહાર જઈ તેમના ઇષ્ટનું સાધન કર્યું તેથી
એ પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત

***

પોતાના ૨ જી

સુખ જેવી બૂવકણી હશે,
કોણ ખીલ આ દુનિયા વિશે,
બૂલી હુ ફેરવવી રાટલી,
બેસો બેચ કરો ગોઠડી

૨

પોતાની સખીના પ્રિય રમણનું સન્માન કરી તેને સખી સાથે
મળાઈ દેવાનો વખત આપના માટે રાટલી ફેરવવાનું બૂલી, એવું બહાનું
કહાડી બહાર જઈ તેમનું ઇષ્ટ સાધ્યું તેથી એ પરેષ્ટ સાધનરૂપ
દ્વિતીય પર્યાયોક્ત

પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત

૦૫ પદ્ય - પોતાનું ઇષ્ટસાધન વર્ણવાય ત્યાં પરેષ્ટ સાધન
રૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

(૨૧-૨) પર્યાયોક્ત તદવ્યાહુર્ચદ્વયાજેનેષ્ટ સાધનમ્ ।

* મહારા કાન્તિ જ્ઞેન નામક પુસ્તકમાથી એક પ્રસંગ

(૩૦) વ્યાજ્ઞસ્તુત્યલંકાર—Artificial Praise.

વ્યાખ્યા:-નિંદા અથવા સ્તુતિથી સ્તુતિ અથવા નિંદાનું
વર્ણન તે વ્યાજ્ઞસ્તુતિ.

દ્રશાન્ત ૧ છ

ગાલે કાજળ કાલિમા દીસતી આ રોમાંચ અંગે દીસે,
અન્યું અન્દન કુચ ઉપર અલી ! કાંઈ ન દેખાય તે,
પેલા ધૂત પ્રતિ ગઈ ન તું અલી, એવું મહેને તો દીસે
કાંકે સ્નાતક તું થયેલ ગઈ તું ધારૂં અલી, વરિષ્ઠે.

આમાં સંખીને પ્રિયતમ પ્રતિ સંદેશો હમ પાઠવેલી તે પોતેજ
તેની સાથે વિહાર કરી આવી તેથી તેને ઉખાડો હપડો ન આપતાં
'તું તેના બહુ ગઈ નહિ હોય પણ કુવે નાહી આવી હશે તું
જમ્ય તો કામ કરીનેજ આવે.' એ આદિ વાક્યોથી ઉપરથી સ્તુતિ
પણ આંતરખંડેથી 'તું તેની સાથે વિહાર કરી આવી છે કારણ કે
અંગે રોમાંચ દેખાય છે, ગાલે કાજળની કાળાશ આખે આંજીલુ
કાજળ પસંદનાથી આવી છે. કુચ ઉપર ચર્ચેલુ અન્દન જણાતુ નથી,
તેથી એ વાત ખુલ્લી દેખાય છે. આ તે શું સાડું કહેવાય કે ?'
આ ઉપરથી એ વ્યાજ્ઞસ્તુતિ.

દ્રશાન્ત ૨ બુ

હે કરુણાકર ! કેવો

ન્યાય તહારો કરેલ આ ન્યારો,

(૩૦) ઉક્તિવ્યાજ્ઞસ્તુતિનિંદાસ્તુતિમ્યાં સ્તુતિનિન્દયાં ।

* ગઈ કાંકે આ વ્યાજ્ઞસ્તુતિ ધણીજ જનમન રજનગારી છે

પ્રાતઃસમે તુમ નિંદા

કરનારાનો કાપે દુઃખ મારો.

આમા પ્રશ્નને તારો કેવો અવળો ન્યાય છે કે નિંદા કરનારાનાં
મુ દુઃખ કાપે છે એમ કહ્યું છે. બાલ નિંદા લાગતાં ઇત્યાં સ્તુતિ
હોવાથી બાજસ્તુતિ.

દશાન્ત ૩ નુ

શિથિલ નિથિલ ચાલે, દુર્બળે જન બાલે !

વચન તુમ તુટનાં, નેત્રના સ્થીર રહેતા,

તત્તુ ચરચરતુ કા ? અમ રામાય શા આ ?

પરહિત કરનારી ! શું જરૂરે તું અકાર્થ ? x

રાસરાણી રાધિકાએ મોકલેલી દ્વિતી સ્વયં શ્રોકૃષ્ણ સાથે રમી
આવે છે તેને રાધિકા પૂછે છે કે ત્હને આ શું થયું ? પરહિત
કરતા ત્હને જન પ્રાપ્ત થયો કે શું ? બહામ્થી માયા દાખી પૂછે
છે પણ અદરખાનેથી સખ્ત કપકો તથા નિંદા હોવાથી બાજસ્તુતિ

આમાં પણ રાસેશ્વરી વૃષભાનુદાસીએ પાકવેલી હતી સ્વયં
 વનમળી સયે વિહાર કરી આવે છે તેને વૃષભાનુદાસી સ્તુતિ
 પૂર્વક કહે છે કે તું તો ડાહી છે વને કહેલું ત્હેં બધુંય કહ્યું છે,
 તને દુઃખી જોઈ મ્હારું હૈયું બળે છે. ખરેખર ! શ્રમ કર્યા વગર કામ
 કાર્યની સિદ્ધિ યતી નથી, પણ અંદરખાનેથી એમ કહે છે કે જેને
 મ્હારે કરવાનું હતું તે તે ત્હેંજ મ્હારે બદલેજ કરી લીધું છે ! ખરેખર !
 તું ખરદિતના સુંદર પથે આવનારી તો સરસ છે ! શ્રમે શ્રવ્ય જોષ
 મ્હને શોક એટલોજ શામ છે કે મ્હને તને તે ક્યાં કામ સોંપ્યું ?
 આપ મુલા વિના સ્વર્ગે ન જવાય એ ખરું છે. શ્રમ વિના છટા-
 થતી સંમિદ્ધિ નજ સંપાદન કરી સકાય ! એમ સ્તુતિમાં નિંદા
 હોવાથી વ્યાજગતિ.

છાન્દ પ. ૬.

પૂર્વથી પશ્ચિમે જેનાં છાયાં કીર્તિતણાં વન,
 ધન્ય છે આપને જેવા ધન્ય વૈદ્યાખનન્દન,
 પૂર્વથી પશ્ચિમે જેની કીર્તિ આ જગમાં ભરી,
 ધન્ય છે તુજને એવી ધન્ય કીર્તિકમુંદરી.

આમાં ઉપરથી સ્તુતિ છે પણ અંતર્બાહ્યથી એક ચબાર્થે
 કરીને નિંદા હોવાથી વ્યાજગતિ વૈદ્યાખનન્દન એટલે ગણેડા અને-
 કાર્નિકમુંદરી એટલે કારી * એવા અર્થ મ્હને એક-દાસીએ
 ન્દાનપણમાં કલાથી એક બળુને મરકરી રૂપે આ પદો કહેનાં તેથી તે
 દર્શાવીત થયો હતો પણ અર્થ બધાપે તે હાઈ ગુણામાંજ પરિબ્રમેલ.

***

* કાર્નિક ગાલમ્બ વિખ્યાત તેથી કદાચ કાર્નિકમુંદરી નામ
 હતું તે

દશાન્ત ૭ મુ

માહો માહે કહે સુંદરી,
મહેતો દીઠે દીઠા હરી.
જુઓ સાથ કેવો કુટડો,
એને પરમેશ્વર તૂંડો;
કુંવરવહુનુ ભાગ્યું હુઃખ,
એકું કહીને મરડે સુખ.

પ્રેમાનંદ.

આમાં બહારથી સ્તુતિ-વખાણ કરી અદરખાતેથી નિંદાપૂર્વક
નામરીએ વાકેઃ ઉચ્ચાર્યો હોવાથી બચસ્તુતિ.

દશાન્ત ૮ મુ

પ્રદ્યાએ શું વિચારી સહુ ધન ખરચી દિવ્ય સૌન્દર્ય કેરું,
વેડી બાઝી બ્યથાને, તરૂણીં નિરમી આ, સ્થાન કીધું વડેરૂ,
શ્વચ્છન્દે ચાવનારી સહુ જનહૃદયે આપી છે મ્હોટી ચિંતા
કિન્તુ પેદા કયો ના અનુગુણ ભરતા છે વિધિએય હંતા.

૨.

દશાન્ત ૨ જી

આ કે કિલા, ને અલિઓ ન જોલો,
તથા લતાઓ નહિ પુષ્પ જોલો,
જોલોજ કિલા વળિ ખૂમ જોલો,
તેથીજ જાશે મુખ દુઃખ રોજો

ભાઈશ કર.

આમા પોતે કહેનાનો પાઠગથી નિચારને લીધે ' કિલા ' ૫૬
પ્રતિબેધ કર્યો તેથી પ્રથમ આક્ષેપ.

દ્વિતીય આક્ષેપ.

બ્યાખ્યા કાંઈ વિશેષ અર્થના સૂચનાથે નિષેધાભાસનું
વર્ણન તે દ્વિતીય આક્ષેપ.

દશાન્ત ૧ જી

અમો દ્વતીના, તન તાપ તેનો,
યથો છ કાલાનલનાજ જેવો.

આમા દ્વતી હોવા છતાં દ્વતી નથી એમ નિષેધ કરવામા
નિષેધાભાસ છે વિશેષ અર્થ સૂચન તેથી એમ થાય કે કે સમટન
કાલોચિત કૈવલનયનનો ત્યાગ કરીને યથાર્થપણે કહું છું કે એના જરે
કાલાનલ જેવું રૂપ પકડ્યું છે

***

(૩૨-૨) નિષેધાભાસમાક્ષેપ ક્રુધા કેવલ મન્યતે।

દશાન્ત ૨ છુ

ન નૃપેન્દ્ર ! અમે કાંઈ, રાજસન્દેશહારક.
અસત્તુ છો ગણો છો ને વસુધૈવકુટુમ્બકમ્ ।

૨.

આમાં સદેશહારક છતાં સદેશવારક નથી એમ કહેવામાં
નિષેધાભાસ છે સધિ કાવોચિત કૈતવ વચનનો ત્યાગ કરી અમે
વધાર્યપણે કહીએ છીએ કે આપ બગનપાલક હોઈ સર્વે રાજાઓને
બૃહભાવે સરક્ષતા એ યોગ્ય છે એમ વિશેષ અર્થનું મૂલ્યન થાય છે.
એટલે દ્વિતીય આક્ષેપ.

તૃતીય આક્ષેપ.

વ્યાખ્યા:—વિધિ વ્યક્ત કરીને અને નિષેધને તિરોહિત
કરીને કહેલું વર્ણન તે તૃતીય આક્ષેપ.

દશાન્ત ૧ છુ

છાડી નેહ પ્રવાસી થયા,
સખી ! તું શીઠ કરે બકવા ?
એને દેતાં ઠપકો અડી !
લજ્જા ઉર ઉપજતી બલી.

આગા એવા સ્નેહલાગી પ્રવાસીને ઉપાસન દેતાયે ખૂતે
લજ્જા આવે છે, એવાં વચન ઉપત્તી પ્રિય પ્રવાસનો નિષેધ યુક્ત રીતે
કર્પો તેથી તૃતીય આક્ષેપ.

(૩૨-૩) આક્ષેપોડ્વયો વિધૌ વ્યક્તે નિષેધે ચ તિરોહિતે ।

દુષ્ટાન્તા ૩૯

પા'ડે મોરોઃ યનયન કરે સૂર ઉચુ લઇને,
આળા ડાળે કરની ટઉકા ખુમ કાએલડી તે,
હાલ્લરો તે સરવર વિષે બોલતા ફૂલતા ને,
પીએ તોએ પયપય કરે આકળા ચાતકા તે.

નર્મદાશંકર.

આમા પાણીનો તરસો હોય તે પયપય એટલે પાણી પાણી
કરી ખૂમ મારે છતા ચાતકો પાણી પીએ છે અને ખૂમ મારે છે
તેથી વિરોધાભાસ થાય છે, પણ ચાતકો મને તેટલું પાણી પીએ
છતા તેમની તરસ છીપતી નથી કારણ કે તેને મળે કાણું હોવાથી
સમગ્ર પાણી બહાર નાકળી જાય છે. જે વરસાદના મિન્દુ.એ
કાણામા પડે તેજ તે પી શકતો હોવાથી તેની તરસ યરાયર ન
છીપે એ સ્વાભાવિક છે. આમ હોવાથી એ વિરોધાભાસ.

(૩૪) વિભાવનાલકાર-Peculiar Causation.

પ્રથમ વિભાવના.

વ્યાખ્યા કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે પ્રથમ
વિભાવના.

(૩૪-૧) સિમાવના વિનાપિ સ્વાત્કારણ કાર્યજન્મ ચેત્ ।

દુષાન્ત ૧ છુ

અચ્ચો વિના ચન્દન ચતુરા વરણુ ચંપક અંગ છે.
વણુદશનુ બિઝાધર પ્રવાળી અમ કવિતા ! તુજ દીસે,
અંજન વિના પણ આંખડી આંછ દીસે છે કાલિમા,
હે દિવ્યસ્વરૂપિની ! આ સઘળી શું કુદરતી દીસે ક્રિયા.

આમાં ચંદન, દશન, અને અંજન જે કારણો તે વિના શરીરના
રંગની અપદ્ધતા, દશનની રજાતા અને ચક્ષુની સ્થામતા રૂપ જે કાર્ય
તેની ઉત્પત્તિનું કથન કરવામા આમુ તેથી એ પ્રથમ વિભાવના

૨ * *

દુષાન્ત ૨ છુ

અઝઝા ઝાખી જોને જેહુ, વણુ વાદળ જ્યાં વરસે મેહુ,
વિના સરોવર અંબુજ સાર, વિના બમર ઉડે ગુંબર,
વિના અર્ક અજવાળું જેહુ, અઝઝા ઝાખી જોને તેહુ.

પ્રીતમદાસ.

આમા વાદળ, સરોવર, બમર અને અર્ક જે સૂર્ય એ ચા
કારણો સિવાય તેમના કાર્ય જે મેહુ, અંબુજ, ગુંબર અને પ્રકાશ
તેમની ઉત્પત્તિનું કથન કર્યું તેથી એ પ્રથમ વિભાવના.

દ્વિતીય વિભાવના.

વ્યાખ્યા: કારણે અસમગ્ર અસંપૂર્ણ હોવા છતાં કાર્યની
પૂર્ણતાનું વર્ણન તે દ્વિતીય વિભાવના.

ક્રિષ્ણ ૧ ૬

કુસુમાયુધ કર લધને,
કુસુમાયુધ ! તહે સમસ્ત વિશ્વ અત્યુ,
ધન્ય ત્રીપુર હર પીઠક !
અત્યો સુરવર, નરવર, તું.

આમા કુસુમાયુધ ને રવિ અસંપૂર્ણ છે-તીક્ષ્ણતાદી ગુણે
રહિત છે તે જાણે એ સંપૂર્ણ કારણ વડે વિશ્વને અતના રૂપ
સંપૂર્ણ કર્યા થયુ એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ દ્વિતીય વિભાવના

* * *

ક્રિષ્ણ ૨ ૬

અપળ ચિત્તજ આશ્રય એક છે,
કુસુમ આશ્રય વાહન મીન છે,
રમર વળી ધરતો નથી દેહને,
વશ કરે છે તથાપિ ત્રિલોકને

સાધ્યશંકર

‘ આમા અપળ ચિત્તરૂપ એકજ આશ્રય જગા પણ, પ્રાણોદ્ધી
અતિ કામગ આયુષ છતા પણ, અસ્ત્યુદ્ધી અતિ તુલ્ય વાહન છતા
પણ અને પોતે દેહથી રહિત હોવા છતા પણ સમગ્ર જૈનોકયને વશ
કરે છે એમ કહેવાના હેતુઓ અપૂર્ણ છતા પણ જૈનોકય વિગમરૂપ
કાર્યની હાસિત વર્ણવવામા આવી તેથી દ્વિતીય વિભાવના

(૩૫૨) હૈવનામસમગ્રસ્ત્વે કાર્યોત્પત્તિઃ સા મતા ।

તૃતીય વિભાવના.

ન્યાય્યા:-કારણને પ્રતિબંધક એવું કાઈ હોવા છતાં કાર્યની
ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે તૃતીય વિભાવના.

દશાન્ત ૧ સુ

કરાંમુલિએ ધરી મુદ્રિત ને
થયે પ્રતિબિંબિત નાથ રહેજે,
ત્યાં દર્પણે, પીઠ છતાય રયામા,
એકાગ્ર નેને નિરખે સલ્પણા.

આમા પતિ પીઠ પાછળ ઉભા રહેતા રૂપ પ્રતિબંધ છાપે તેના
તંન રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું તેથી એ તૃતીય વિભાવના.
।ત એમ છે કે આંગળીએ પહેરેલી મુદ્રિતામા નહાતુયુ સુર દર્પણ
તું તેમાં પીઠ પાછળ ઉભેલા પ્રિયતમનુ પ્રતિબિંબ પડ્યું તેથી
નિમિષ નયને તે તેને નિરખી શકી.

દશાન્ત ૨ સુ

વીંટી મિય ધરી રાધિકા,
ઠેર દર્પણુ લઈ સાર,
પ્રતિબિંબિત હસી ન્યાળની
મોહન તંદ્રમારુ.

આમા નંદુમાર સમુના છડે માલુસોની બીડમા અતે વળી
પીડ પાછળ હોવા રૂપ પ્રતિનિધો હોવા છતાં તેના દર્શનરૂપ કાર્યની
ઉપત્તિ વર્ણવી તેથી એ તુલ્ય વિભાવના. સખીઓ કે કોઈ
જુએ નહિ તે રીતે અનિમિષ નેને રાધિકાને કૃષ્ણદર્શન કરવાં હતાં
તે તેજે આ રીતે કર્યા.

* * *

દશાન ૩ શ્લોક.

હે નૃપ ! તારો ખર્જ રૂપ સર્વ નરેન્દ્રને,
ડહો એકલાનેજ નૃપમણિ ! એ કૌતક સમુ.

૨.

આમાં 'નરેન્દ્ર' નો અર્થ વિપ્રવેદ એવો થાય છે * એટલે
સત્ત્વ જે કાર્ય અને સમાર જે સર્વ તેના પ્રતિનિધક વિપ્રવેદ તેને
ખનુ સમારૂપ કાર્યની ઉપત્તિ વર્ણન કર્યું તેથી તુલ્ય વિભાવના.

ચતુર્થ વિભાવના.

વ્યાખ્યા:—અકારણથીયે કાર્યોત્પત્તિનું કારણ વર્ણન તે ચતુર્થ
વિભાવના.

દશાન ૧ શ્લોક

ખાતે ખેલન શીખવું, ચતુર ચિકારી માર,
કાનનચારી નેન મૃગને નાગર ચિકાર.

(૩૪-૪) અકારણકારણજન્મ ચતુર્થવિભાવના ।

* નરેન્દ્રો ધાર્મિક રાજા વિપ્રવેદોપિ કથ્યન્તે ।

આમાં ચતુર શિકારી માર એટલે કામદેવ તેણે કાનનચારી
(વનમાં ફરનારા અને કહ્યું સુધી જેની અણિ લગાડ છે એવા) નયન
રૂપ મૂળે (કારણ આંખને મૂળની આંખની ઉપમા અપાય છે) નામર
જે ચતુર પુરુષ તેમનો શિકાર કરવાનું ઠીક સીમણું છે એટલે
શ્રીચત્ર મૂળે ફરેલો નામરનો શિકાર એ અતિ આશ્ચર્યજનક હોય
એનાં અકારણે કર્યોત્પતિ વર્ણવાય તેથી ચતુર્થ વિભાવના.

* * *

દેશાન્ત રજુ.

ઉપજે વીણા નાદ, શંખચક્રી અત્યન્ત તે,
અદ્ભુત મહદાશ્ચર્ય ઉપજે તેથી સર્વને.

૨.

આમાં (જીના કંઈતે શંખની ઉપમા અપાય છે તેથી) શંખ
જે અકારણ પરતુ તેમાંથી વીણાવાદન રૂપ કર્યોત્પતિ વર્ણવી તેથી
ચતુર્થ વિભાવના.

પંચમ વિભાવના.

વ્યાખ્યા: કારણ વિરૂદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે
પંચમ વિભાવના.

(૩૪-૫) વિરુદ્ધાકાર્યસંપત્તિર્વદ્વા કાચિદ્વિભાવના ।

ક્રિયા ૧ હ

પ્રિયતમ ગયા પરદેશ વર્ષા આવી પણ આવ્યા નહિ,
વર્ષા મહી સઉની તૃપા મટી હું તૃપાર્ત સખી ! રહી,
આ મેહ વર્ષે નેહ વાધે સખીરી ! અંગેઅંગમાં,
પણ દેહ બાળે તે જવાસા સમ દુઃખી હું દિગ્ગતમાં.

આમા વર્ષાના મોતી તૃપા મટે છે હતા તૃપાર્ત રહેવા રૂપ
અને મેહ એટલે વસ્ત્રાધી સરીન્ને કીતળતા પ્રાપ્ત થવી જોખમે
હતા દેહ બાળવા રૂપ એવા કારણથી વિરહ કાર્યની ઉપત્તિ વર્ણવી
તેથી પચમ વિભાવના.

* * *

મમ પાચે પેસી કંટકે

સખી ! રહાઈ પ્રિય છે અતિ કરુણ.

૨.

આમાં કાગ વાને તેથી લોહી નીકળે જતાં પ્રિય કરવા રૂપ
કારણથી વિરહ કાર્યોપત્તિ વર્ણવી તેથી પચમ વિભાવના વાત એમ
છે કે કંટક વાગવથી પ્રિયતમને એ મિમે વધારે વખત જોવાયું,
અથવા એમ પણ હોય કે તે કાગ વા દેહી આવ્યો એટલે જોડતી
રીત અને વિશેષ દુઃખ.

પપ્પ વિભાવના.

બ્યાબ્યા-ઝાઈથી કારણથી ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે પપ્પ
વિભાવના.

દેશાન્ત ૧ છુ

વલિલકા નમમા સકાય ઉપજે કિન્તુ ન મુણ્ય કદી,
વલ્લિકા થકી કોઈ અદ્રિ ઉપન્યો એવુ જ મ્હે હે સખી !
તોયે આજ નવાઈ જોઈ ચતુરા ! જે અદ્રિ જો ઉપન્યા,
ચાડૂ હેમની વલિલકા થકી અહીં પાસુ હું આશ્ચર્ય હા !

આમા વેલી પર્વતમાથી થાય પશુ વેનીમા પર્વત ન થાય
છતાયે આ હેમવર્ણિનમા જે સુદર પર્વતો ઉપન્યા છે એ આશ્ચર્ય છે
એમ કહી કાર્ય રૂપ જે વેલી તેમાથી કારણ રૂપ પર્વત ઉપન્યા
એમ વર્ણન કરું તેથી એ પપ્પ વિભાવના વેલીની જીને, પર્વતની
કુચને અને હેમવર્ણિનીની જીને ઉપમા અપાય છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે.

* * *

દેશાન્ત ૨ છુ

પ્રવાહ પધોયજિ નીકળ્યા હશે,
શશી થકી અગ્નિ વળી ઝર્યા હશે,
નવાઈ શીશી નહિરે થઈ હશે,
મૃગાક્ષિને યત્ર યદા લખ્યો હશે

ભાઈશંકર.

(૩૪-૬) કાર્યાત્કારણજન્માપિ દૂષ્ટા કાચિદ્વિભાવના ।

આમાં પદો અને શી ને કાર્થ પ્રનાહતું અને અગિયું
કારણ ન હોવા છતાં તેમ કારણની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું તેથી
યથા વિભાવના.

(૨૫) વિશેષોત્પત્ત્યલક્ષર—Peculiar Alligation.

વ્યાખ્યા—પુષ્કળ કારણ હોવા છતાં કાર્યની અતુત્પત્તિનું
વર્ણન તે વિશેષોક્તિ.

દુષાન્ત ૧ છ.

સહસ્ર વર્ષ અગ્નિ વિષે રહી છતાં શી રીત,
કોરીને કોરી રહી વડવણકા કરી ખીત.

આમાં સમુદ્રમાં હજાર વર્ષ રહેવા છતાં રેતી કોરીને કોરી રહી
એટલે પુષ્કળ કારણ છતાં કાર્યની અતુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોક્તિ.

દુષાન્ત ૨ છ.

ઉપનિષદો તો ખી ગદ્યાં,

ગીતા પઢી પુરી મગજે ભરી લીધી.

તોય ન તે વિધુવદના

બહાર નીકળી માનસ સદનેધી.

(૨૬) કાર્યાજનિર્ણયપોક્તિઃ સતિ પ્રશ્નલક્ષરણે.

આમા ઉપનિવૃત્તિ સ્વચ્છતા પઠતી સી અને વામના બહાર નીકળવાનું બેઠેએ છતાં તે વીજળી જેવા વદનવાળી હૃદયથી બહાર ન નીકળી એટલે સમગ્ર કારણ છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોક્તિ.

***

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી

અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા !
અરે ? તેમાં કયાંથી હૃદયતમ શીખ્યાં અનઠતા ?

કલાપી.

આમા કુદરતની મૃદુતા છતાં અનઠતા શીખ્યા એટલે કે કારણની વિપુલતા હોવા છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવામાં તેથી વિશેષોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થી

મોહો કણું મુણી મુવાણી; નયનો લાવણ્ય નાણી હરે,
ટેવી શ્વાસતણો મુવાસ હૃદયૂં ઉલ્લાસ સાથે રુદુરે;
નતે રંગન પામી રામ; મુખડું પી કંઠ ડાહ્યે મહે;
સાધી રનેહ સમાધિથી મુ મ સહિ મહે વ્યાધિ શાને વધે ?

આમા સમ્પૂર્ણ સુખ સામગ્રી હોવા છતાં તેહ વ્યાધિ વધે છે એમ વર્ણવી કારણની વિપુલતા છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોક્તિ.

(૩૬) અસમબાલકાર-The Unlikely.

વ્યાખ્યા: કાર્યની અસંભાવ્યતાનું વર્ણન તે અસંભવ.

(૩૬) અમમયોડયંનિષ્પત્તેસ્સમાવ્યત્વવર્ણનમ્ ।

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હ.

કોણ બાણતું હતું કે
અખિલ યુરોપને મુક્તવતાર થશે.
તતુજ ખારવા કેરો
નિઃસહાય નિભત્તમ બળ ધકો લે.

આમાં ખારવાનો હોકરો યુરોપને મુક્તવત્તે. એ કાર્યની અસં-
ભાવ્યતા વર્ણવી તેથી અસંભવ, ખારવાનો હોકરો તે નેપોલીયન
બોનાપાર્ટ,

દ્રષ્ટાન્ત ૨ તુ

આહોરને જોડાનો,
ઉપાડનાર એ નૃપવર કહી શાયે ?
એણું કોણ બાણતું હતું !
નહિતર લેને પીડવ નહિ કહીએ.

આહોરને જોડાનો ઉપાડનાર નૃપવર થતે એ કાર્યની અસં-
ભાવ્યતા વર્ણવી તેથી એ અસંભવ સીધીયા અને હોદ્દકર પડેલાં
એ કાર્ય ખરે નિપવ થયેલા હતા.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૩ તુ

મુખે તણી કળિ છત્ત થકી લીખી દેને,
ઠેકીલના સ્વરજ ચાન્ધ સમાન દેને;

સંતાપશે જગતમાં વિરહી જનોને,
એ વાતની ખબર હોયજ ખ્યારિ ! કોને.

ભાઈચંકર.

‘ આમાં યુગ્યોની કળીએતું વીરકુપલું તથા કોયલની
સ્વરતું સ્વસ્ત સમાનપણું એઓના અસંગત્યપણાનું વર્ણન કર્યું
છે તેથી અસંગત. ’

(૩૭) અસંગત્યાલંકાર—Dis-connection.

પ્રથમાસંગતિ.

વ્યાખ્યા—કાર્ય અને હેતુની વિરુદ્ધ એવી ભિન્ન દેશ
સ્થીતિનું વર્ણન તે પ્રથમ અસંગતિ.

દેશાન્ત ૧ છ.

ઉરજ ભાર વધતો અધિક ચાનાં યુવાવિકાસ;

તે બોલતી સપત્નીના નીકળે રૂંધઈ ઉર્જિત.

આમાં એકના ઉરજ એટલે સ્તન વધવારૂપ કારણ અને બીજા-
ઓના હૃદય રૂંધાવારૂપ કાર્ય એ બેની વિરુદ્ધ એવી ભિન્ન દેશ
સ્થીતિનું કથન કર્યું તેથી એ પ્રથમ અસંગતિ.

* * *

(૩૭-૧) વિરુદ્ધ મિન્નદેશત્વં કાર્યદેશોરસંગતિ ।

દશાન્ત ૨ ની

તૂટી માળ, છુટી છટી લટલગી, ડાળાઈ આંખો વળી,
ફીટી તાંબુલનીચ લાલી, નખથી છુંદાઈ છાતી ઉંડી,
ને સેરે સલ્સલી તણી, સરીપછી, તે કામળાણે તર્કી;
લાગી લોચનિયે લીધું ઉરવોંધી જ્ઞાલાનું જ્ઞાણ મર્કી.
કેશવલાલ.

આમાં લોચને લાગવારૂપ કારણ અને હર વૌષવારૂપ કાર્ય એ
અન્નેની વિરુદ્ધ એવા ભિન્ન દેશ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું તેથી એ
પ્રથમ અસંગતિ.

દ્વિતીયાસંગતિ.

વ્યાખ્યા: એક સ્થળે કરવાનું કામ તે અન્ય સ્થળે કર્યું
એણે જે વર્ણન તે દ્વિતીય અસંગતિ.

દશાન્ત ૧ ની

હીરકલ્પિતિ આંખે તહે,
લગાડી કાં અમિય સખી મહારી !
કાજળનો ચન્દ્રકે તહે
કીધો સાન શું મારી ગઈ ત્હારી.

(૩૭-૨) अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्रकृतिश्च वा ।

આમાં હીરણ્યુતિ જેનો ચન્દ્રકર કરવાનો તે આખે લગાડવા ૩૫ અને કાલળ જે આખે લગાડવાનું તેનો ચન્દ્રકર કરવા ૩૫ કામ તે અન્ય રથને કરવામાં આવ્યા તેથી એ દ્વિતીય અસંગતિ.

* * *

૬૫૫૧ ૨ ભુ.

લગાડ્યુ કયાં રહે' અત્રિ ચાધિકા આ ?

કુચો સુકીને શિરભાગમાં કયાં
કયું બધું ચન્દન રહે' ખરાબ
ને કંકુના ચા રતન મધ્ય સ્થા !

૨.

આમાં કુચ અને કપાળે કરવાનાં કામ જે ચન્દન ચર્ચવું અને ચન્દ્રકર કરવો તે અન્ય રથને કયાં એમ વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી દ્વિતીય અસંગતિ.

તૃતીયાસંગતિ.

વ્યાખ્યા:-એક કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલો તેણે તેથી વિરુદ્ધ એવું અન્ય કાર્ય કયું એવું જે વર્ણન તે તૃતીય અસંગતિ.

(૩૭-૩) અન્યત્કર્તૃં પ્રવૃત્તસ્ય તદ્વિરુદ્ધકૃતિસ્તથા

કથાનં ૧ ૭

‘ ધનાઝમે આવીશ હું, ’

પ્રિયતમ વશ એ, ગળીરી ને ધન આપ્યો,

જીવન હાતા થઈને

કિંતુ આતો જીવ લેવા લાગ્યો

આમા ને જીવ લેવા રૂપી કાર્ય કરવા આપ્યો હતો તે જીવ
તેણે જીવ લેવા રૂપ વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું એમ વર્ણવ્યું તેથી એ તૃતીય
અસમતિ પતિ આવશે એ આશાથી જીવ આપ્યો પણ આપ્યા નહિ
તેથી તેણે જીવ લેવા લાગ્યો.

* * *

કથાનં ૨ ૭

ગુપ્ત ખાતમી લેવા

હજી ! પદ્મ પુત્રાતને પાડ્યોતો,

કિંતુ ગુપ્ત તમ આપી

ખબર ખોલાવ્યું શત્રુ હુંક લેતો.

૨

આમા બેને ગુપ્ત ખાતમી લેવા રૂપ કાર્ય કરવા પાડ્યો હતો
તેણે તેણી ખાતમી સામાને આપવા રૂપ વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું એમ
વર્ણવ્યું તેથી એ તૃતીય અસમતિ

વિષમાલંકાર-Incongruity.

પ્રથમ વિધા.

વ્યાખ્યા: પરસ્પર અનુરૂપ જોતા પદાર્થોના સમ્બન્ધનું
વર્ણન તે પ્રથમ વિધા.

દશાન્ત ૧ છ.

ક્યાં તુજ લોચન કેરાં,

તીક્ષ્ણ કટાક્ષો ! અને તારૂં આ

પરમ નરમ નન્દશુના

લાલનું હૃદય અર્થે મદનર મહિલા !

આમાં કટાક્ષોની તીક્ષ્ણતા અને હૃદયનું કોમળતા એ એ
અનુરૂપ પદાર્થોનો સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી પ્રથમ વિધા.

દશાન્ત ૨ છ

કડીન કાં કોમળ અંગમાં આ ?

કૃશાંગમાં પીન અતિથ કાં આ ?

સુમુખીને દુર્મુખ સંગતિ કાં ?

વિચારી આવું સ્તનપદ્ધાર કહાડયાં ?

આમાં કોમળ અંગમાં કડીન, કૃશાંગમાં પીન અને સુમુખી
સાથે દુર્મુખ એમ અનુરૂપ પદાર્થોના સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી એ
પ્રથમ વિધા.

***

(૩૮-૧) વિષમ વર્ણ્યતે યત્ર ઘટનાઽનુરૂપયોઃ ।

કુશાન્ત ૩ બું

ધુમ, જ્યોતિ, જળ, પવનના, મેઘ ક્યાં આ ખતેલા,
ક્યાં સદેશા સમજણુભર્યા પ્રાણિથી લે જવાતાં;
એવું કાંઈ ન લલિ, અધીરો યાચતો યદ્ય એને,
કામી નિશ્ચે જડ સજીવમાં લેઈ ના કે પ્રમાણે.
કિલાભાઈ.

આમા સમજણુભર્યા પ્રાણી અને ધુમ, જ્યોતિ, જળ, પવનના ખતેલા મેઘ એમ જે અનનુરૂપ પદાર્થોના સમન્વય વર્ણવે તેથી પ્રથમ વિષય.

દ્વિતીય વિષય.

વ્યાખ્યાન:-કારણથી વિરૂપ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે દ્વિતીય વિષય.

કુશાન્ત ૧ બું

કાલી રૂડી કાલિન્દી છતાં પણ,
શ્વેત સદા મખીરી કરતી,
સહુ રનાતકને અતિ રનેહ ધરી
રૂપ કૃષ્ણ ન કૃષ્ણ કહી કરતી.

આમાં કારણ રૂપ જે કાલિન્દી તે પોતે સ્વામ દોષ પોતાથી વિરૂપ એવું સ્નાતકને શ્વેત કરવા રૂપ કાર્ય કરે છે એમ વર્ણવ્યું તેથી એ દ્વિતીય વિષય

***

(૩૮-૨) વિરૂપકાર્યસ્યોત્પત્તિસ્પર વિષય મતમ્ ।

ક્રમિક ૨ જી

કનક ભૂષણ મા ખેરતું, કદી આવે ઉરહેલ,
દર્પણમત માલિન્ય શાં એ જણાય તુજ દેહ.

૨.

આમા કારણ રૂપ જે અમૃતિ તે એન હોષ પોતાથી વિરુદ્ધ
એવું કનક ભૂષણ તે દર્પણમત માલિન્ય જેવો રંગ-કાળાદ પડે
રંગ-દેવા રૂપ કાર્ય કરે છે એમ વર્ણવ્યાથી દ્વિતીય વિષય.

તૃતીય વિષય.

વ્યાખ્યા--ઇષ્ટાર્થ પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ કરેલ છતાં ઇષ્ટાર્થને
અહલે ઉલટી અનિષ્ટાર્થની સંપ્રાપ્તિ થઈ એવું
વર્ણવાય ત્યાં તૃતીય વિષય.

ક્રમિક ૩ જી

મૂસકે દુષ્ટતા થકી જે
કંડીઆમા દોચીને પેઠો,
સર્પ ખાસ થયો એ
કોચુ લાથી સાપ ઝટ નાડો.

આમા ઉદરે ઇષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ કર્યો છતાં તેને
નકી મગલ રૂપ અનિષ્ટાર્થની સંપ્રાપ્તિ થઈ એમ વર્ણવ્યું તેથી એ
ત્રીય વિષય.

***

(૩૮૨) વિરુપક્ષાર્યસ્યોત્પત્તિરવર વિષમ મતમ્.

૨૪૧ ૨ ૭

શ્રુતો તણી સુદૃઢ વાડ વિખેરી જેઓ,
ધરણે છે, આપ, કરવા કૂલસોગ તેઓ;
પોતે ન શાન્તિ ધરિ લોગ લઈ શકે છે,
બીજા તણું પણ અનિષ્ટ વળી કરે છે

ભાઈશંકર

આમા દષ્ટને માટે ઉદય કરવાથી પૂરા ધૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ ન થતા
મેઢા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વર્જવાયાથી તૃતીય વિષય.

(૨૧) સમાલકાર-The Equal Ornaments

પ્રથમ સૂત્ર.

વ્યાખ્યા -અનુરૂપ એવા બે પદાર્થના સમન્વયનું વર્ણન તે
પ્રથમ સૂત્ર.

૨૪૧ ૨ ૭

લાગે આતો અતિશય મ્હને સર્વથી થે વિચિત્ર,
દે માથે આ ઉચિત ઘટના સંવિધાતા વિધાતા,
જુલાવન્તો અનિલ ફળ સૌ પકવ આ લીમડાનાં,
આખે સ્વાદો કૂચળ અતિશે છે કપાં કાઢેલોક.

(૨૮-૩) અનિષ્ટસ્યાપ્યયાત્તિત્ત્વ તદિદ્યર્થસમુદયમાત્ર ।

(૨૯-૧) સમંસ્થાદ્વર્ણન યથ દ્વયોરવ્યનુરૂપયો ।

આમાં લોમડાની પાછી લોભોળીઓ અને તે ખાત્રામાં ચતુર
કાગડાં એ એના અનુરૂપ સમન્વયનું વર્ણન કર્યું તેથી પ્રથમ સમ.

***

દૃશ્ય-૨ જી.

• મુકતાહારે કયું છે આ યોગ્ય સ્થાનકે તેહને;
સ્તનમંડળ — રહેવાને ઉરાભેજ વરાનને !

૨.

આમાં મુકતાહાર અને સ્તનમંડળ એ એક અનુરૂપ પદાર્થના
સમન્વયનું વર્ણન કર્યું તેથી એ પ્રથમ સમ.

દ્વિતીય સમ.

વ્યાખ્યા:—સમાન કારણે કરીને અનુરૂપ એવા કાર્યની
ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે દ્વિતીય સમ.

દૃશ્ય-૧ જી.

ગમે ન તુજને દ્વારિકા પણ વનવન વિહાર,
સખી ! તું છુંઠર ગોપિકા, યોગ્ય જમણ નિરધાર.

આમાં ગોપતું વન જમણ એ પ્રારબ્ધી તેને અનુરૂપ એનું
તેની પુત્રીનું વનનિહારાર્થજમણ જે કાર્ય તેની ક્રાંતિ વર્ણન તેથી
એ દ્વિતીય સમ.

***

(૩૧-૨) સારૂપ્યમપિ કાર્યસ્ય કારણેન સમં વિદુઃ ।

દશાન્ત ૨ જી.

જલમનુજને યોગ્ય વલણ આ નીચના બણી,
કરે તું લક્ષ્મી સદાય, જલજા ! તું જલજા ખરી.

૨.

આમા જલનું વલણ નીચાણુ બધીજ હોય છે એ કારણથી
તેને અતુરપ એવું તેની પુત્રી જે લક્ષ્મી તેણે નીચ બણીતું વનજ
રૂપ જે કાર્ય તેની કૃપાથી વર્ણવી તેથી કિતિય સમ.

તૃતીય સમ.

વ્યાખ્યા —જે અર્થે ઉપમ કયો હોય તેની અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ
વિના સિદ્ધિનું વર્ણન તે તૃતીય સમ.

દશાન્ત ૩ હ

વારણુચ્છ ધરનાર ! વારણુ લાભ મળ્યો ત્હને,
યોગ્ય તુજને ધાર મૂક ! લોભ અઘડો ન ધર.

આમા વારણુને અર્થે ઉપમ કયો હતો એટલે તેની અનિષ્ટ
પ્રાપ્તિ વિના વારણુનોજ લાભ થયો એમ વર્ણવ્યું તેથી તૃતીય સમ.
વારણુ એટલે હાથી અને વારણુ એટલે અટકાવવું તે. આશા હાથીની
અને સપ્રાપ્તિ વારણુની (Not Admission) ની થઈ એટલે
રાજાને મળતા પહેલા પ્રતિહારે થોડીવારેય જેને યોજાવ્યો. આમ
ક્ષણનિમગ્નનો સંભાવિતોનેયે સજાદારે સદજ પરિચય સાહજક છે

* * *

(૩૧-૩) વિનાનિષ્ટ ચ તત્તિસદ્વિયમયં કર્તુમુચ્યતઃ ।

દશાન્ત ૨ શ્લ.

રામે સીતા લાવવા બાંધી પટથર પાજ.
છતી લોકેશ સીતા લીધી ધન્ય ધન્ય સ્ફુરાજ !
૨.

આમાં ઓરામે હૃદય ક્યો સોરાછને અર્થે અને તેમ અનિષ્ટ
મિ વિના તેમની સંપ્રાપ્તિ કર્જુની તેથી તૃતીય સખ.

(૨૦) વિચિત્રાલોકાર-The Strange.

વ્યાખ્યા: કુળની ધૃતિએ વિપરીત એવા પ્રયત્નનું વર્ણન
તે વિચિત્ર.

દશાન્ત ૧ શ્લ.

સત્પુરુષો સર્વેને
ત્રિલોકથી ભિન્નતપઃ પ્રાપ્ત્યર્થે,
નમન કરે છે, સખીની !
તે કોટિનો યજ્ઞ નમ્રું તુલને.

આમાં હંથા યજ્ઞરૂપ પદની પ્રાપ્તિ ખાટે તેનાથી વિરૂપ એવા
સર્વેને નમન કરવા રૂપ પ્રયત્ન કરે છે એમ કથન કર્યું તેથી
એ વિચિત્ર.

૨ * ૨

(૨૦) વિચિત્ર તત્ત્વયત્નશ્ચેત્રિપરીતઃ ફલેન્દ્રયા ।

દશાન્ત ૨ ૮૩

પવન બને છે શીતલ,

વિયોગિને તાપવૃદ્ધિ કરવાને,

વળી મંદતા ધરે છે

તેના વંધમાં ત્વરા પકડવાને,

• ભાષ્યકર.

‘આમા પવને તાપની વૃદ્ધિ કરવા રૂપ રજની ઠંડાથી સંતૃપ્ત થવું જોઈએ, તેને બદલે શીતલતા લીધી છે. અને વિયોગીએ વંધમાં તરારૂપ રજની ઠંડાથી ત્વરિત થવું જોઈએ. તેને બદલે મદતા પકડી છે એ વિપરીત પ્રયત્ન કર્યાનું વર્ણવ્યું’ તેથી વિચિ

(૪૧) અધિકાલકાર-The Exceeding.

પ્રથમાધિક.

વ્યાખ્યા:—વિશાળ આધાર કરતાં અધેયના અધિક્ય વર્ણન તે પ્રથમ અધિક.

દશાન્ત ૨ ૮૪

સાહુ તણાં રિય વચન, તેમ વિશાળ વાક્યપદ્ધતા ની નથરી તણો, દીગર તણી તેમ અતિશય પદ્યવર તેના વિશાળ હૃદય મહીં યોએ સમાયાં પણ સપ પ્રિયતમાગમનાનન્દ તહેના ઉરમાં માતો ના

(૪૨-૧) અધિકં પૃથુલા ધારાદાએયાધિક્યવર્ણનમ્ ।

આમાં નાશિકાના શરીરરૂપ નિશાળ આધાર કરતાં આનન્દરૂપ
જે આધેય તેમજ આધિક્ય વર્ણવાય તેથી પ્રથમ અધિક.

***

દશાન્ત ૨ શ્લોક.

રઘુકુલ કેતુ રામે

કીરતિ કારણ સતી વને મે'લી;

ધદુકુલ કેતુ કૃષ્ણે,

ઉત્સવ કારણ વધુ ખીડા ઢેલી.

પ્રેમાનંદ.

‘રઘુકુલમાં ધનરૂપ રામે કેવળ જીર્ણિતે માટે સતી સીતાને
વનમાં મેલી, તેમજ યાદવકુલ કેતુ કૃષ્ણે’ ઉત્સવ કારણ વધુ ખીડાનીયે
દરકાર ન કરી. આમાં આધારરૂપ જે રામ તેમના કરતાં આધેયરૂપ
જે કૃષ્ણ તેમજ આધિક્ય વર્ણવ્યું તેથી પ્રથમ અધિક.

દ્વિતીયાધિક.

વ્યાખ્યા: નિશાળ આધેય કરતાં આધારના આધિક્યનું
વર્ણન તે દ્વિતીય અધિક.

દશાન્ત ૧ શ્લોક

નિશાળ નિરહતણી વ્યથા,

સમાવેશ કરી ચક્રન્ત મોહન હે !

(૪૧-૨) પૃથ્વાધેયાવયાધારાધિક્યં તદપિ તન્મતમ્ ।

(૧૧૬૮)

તેહ ચન્દ્ર વદનીના

ચ્છોડા સનમાં પ્રસાવયાળી તે.

આમા આધેય જે વિરહવધવા તેના કરતા ચન્દ્ર વદનીના મન
૩૫ તે આધાર તેનું આધિક્ય વર્ણવ્યુ તેથી એ દ્વિતીય અધિક.

* * *

દશાન ૨ જી

હાથે' વિસાળ હૃદ સૌથી જણાય મિત્ર !

કાકે રહ્યો જલધિ તેહ વિષે ખચીત-

વિદા તણે, વળી વસ્યાં પ્રિય પ્રેમ આદિ

થું ત્યાં કીધી પ્રણયી પ્રેમ તણી સમાધિ.

૨,

આમા આધેય જે જલધિ તેના કરતાં હૃદય જે આધાર તેહ
આધિક્ય વર્ણવ્યુ તેથી એ દ્વિતીય અધિક.

(૪૨) અલ્પાલ્પકાર-The Less

બાખ્યા સૂક્ષ્મ એવા આધેય કરતાં આધારની સૂક્ષ્મતાનું
વર્ણન તે અલ્પ.

(૪૨) અલ્પ તુ સૂક્ષ્માદાધેયાવધારણ સૂક્ષ્મતા ।

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હું

આશી વિરહ વ્યથાય, સૂકાઈ ગઈ તું બહુ દીસે,
કર કેકલુ તુજ આય, જપમાળા સરખુ થયુ.
આમા સુદમ એવા આધેય રૂપ કરકલુ તેના કરતા આધાર
રૂપ જે કાકુ તેની સુદમતાનું વર્ણન કર્યું તેથી અત્ય.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ હું

તે અદ્રિમા, જ્યમ ત્યમ, કરી કામિ યદ્દે નિવાસ,
બહાલી કેરો વિરહ સહિને, ગાળિયા કેક માસ,
અગે ઝાઝો દુશ થઈ જતા, કબટી શોચી શોચી,
સોના કેકું સરિ ગયુ કેકું, દૂમળા હાથમાથી.
કિલાબાઈ

આમા સુદમ એવા આધેયરૂપ જે કાકુ તેના કરતા આધાર રૂપ
જે દૂમળા હાથ તેની સુદમતાનું વર્ણન કર્યું તેથી અ પ

(૪૩) અન્યોઅન્યાલકાર-The Reciprocal

વ્યાખ્યા -એક બીજા પરના પરસ્પર ઉપકારનું વર્ણન તે
અન્યોઅન્ય.

(૪૩) અન્યોઅન્ય નામ યત્ર સ્વાદુપકાર પરસ્પરમ્ ।

દ્રુપદ ૧ ઉ

ધુટી આંગળી રાખી ઉચેજ મુખે
જલપાન પચિકજ જેમ કરે,
પરવામ્બુજ દેતી પછી લલના
જલધાર કરે સખી ! તેમ જીણે

આમા પાણી પાનારીને પોતાના કર્શનની અમિલાથી નહીંને
પચિકે દૂગી આંગળી રાખી પાણી પી વધારે ચોભાવી ઉપકાર કર્યો
તેમજ પાણી પાનારીએ પચિકને પોતાના ઉપર લુબ્ધ ભેદને ઝીણી ધાર
કરી વધારે વાર લગાડવા રૂપ પ્રસુપકાર કર્યો એમ પરમ્પર ઉપકારણ
કથન કર્યું તેથી એ અન્યોઅન્ય.

મ મ મ

દ્રુપદ ૨ શુ

ચશીતણા મેલતુ આ વસતે,
કર્યું રૂડુ માર્જન યુગ ખતે,
વસતને મુંઠર રૂપ સરશી,
દિધો ચશીએ કુમુદો પ્રકાશી.

ભાઈશ કર

આમા વસતે ચન્દ્રનો ઉપકાર કર્યો અને ચન્દ્રે વસતને
ઉપકાર કર્યો એમ હતુ છે તેથી અન્યોઅન્ય

(૪૪) વિશેષાલ્પાર્-Ihe Extra Ordinary.

પ્રથમ વિશેષ.

વ્યાખ્યા: પ્રસિદ્ધ આધાર વગર આધેયનું વર્ણન તે પ્રથમ વિશેષ.

દર્શાવ ૧ ૭

કાલિદાસ વને સ્વર્ગે કિંતુ રહેની મધુ ગીરા,
અર્પે આનન્દ સર્વેને, વંછ એ જન વૃદ્ધના.

આમા કાલિદાસ ને પ્રસિદ્ધ આધાર તેના વિના આધેયરૂપ
ને તેની ગિતિ-ચાણી તેની અવસ્થાતિ વર્ણવી તેથી પ્રથમવિશેષ

***

દર્શાવ ૨ ૭.

દીપસ્થ કિરણો નાશ કરે અહીં અધારનો,
ગયો સૂર્ય પ્રકાશ, થયો અસ્ત ભાતુ થતા.

૨.

આમા પ્રસિદ્ધ આધાર ને સૂર્ય તેના વિના આધેયરૂપ ને
કિરણો તેમની અવસ્થાતિ વર્ણવી તેથી પ્રથમવિશેષ.

~~~~~

(૪૪-૧) વિશેષ સ્વાતમાધાર વિનાપ્યાયેવર્ણનમ્ ।

દ્વિતીય વિશેષ.

વ્યાખ્યા:—એક વસ્તુનું અનેક સ્થળે કરેલું વર્ણન તે
દ્વિતીય વિશેષ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

અંતર તું ને બાહર પશુ તું
તું નવજીવ જણાય; પ્રિય તું,
જ્યાં ભાણુ ત્યાં તુજ પ્રતિકૃતિ
પ્રતિબિમ્બિત મુહાવ! પ્રિય તું.

આમાં એક પ્રિયનું અનેક સ્થળે દેખાવારૂપ વર્ણન કર્યું તેથી
દ્વિતીય વિશેષ.

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ હ.

મુજ તકે વિયે, મુજ કર્મ વિયે,
પ્રભુ! વાસ વસો મુજ મમ વિયે;
શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ! વ્યાપી રહો મુજ અન્તરમાં.

રમણભાઈ.

આમાં એક પ્રભુનું અનેક સ્થળે દેખાવારૂપ વર્ણન કર્યું તેથી
દ્વિતીય વિશેષ.

(૩૪-૨) વિશેષ. સોડપિ યયેરૂં યસ્થનેકજ યર્ણયેતે ।

તૃતીય વિશેષ.

બ્યાખ્યા: કેઈક પદાર્થની સહજ આરંભ કરતાંજ અશક્ય એવી અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિનું વર્ણન તે તૃતીય વિશેષ.

દુષાન્ત ૧ છ

તુજને જોતાં સાર, કલ્પવૃક્ષ દર્શન મ્હને,
પ્રાપ્ત થયું નિરધાર, નૃપમણિ! ઉપેન્દ્ર હે !

આમાં લાભના કારણે રૂપ આરંભ ને રાખતું દર્શન તે યતા અશક્ય એવી અનેક મનવાચિત્ત પદાર્થોની સિદ્ધિ તેની સપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી તૃતીય વિશેષ

***

દુષાન્ત ૨ છ

વિચાર જોવા કરતો હતો કે,
નવો મનોબૂ નિરખ્યો હતો મ્હેં.

આમાં જોવાનો આરંભ કરતા અશક્ય એવી મનોબૂ દર્શન રૂપી અન્ય વસ્તુનો લાભ વર્ણવે તેથી તૃતીય વિશેષ જેમ બ્રહ્મા નથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તે રાખ્યો પોતાના ગળ્યમા નથીજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હતી એ અર્થ,

---

(૨૪-૩) કિંચિદારમ્ભતોઽશક્યગસ્ત્યન્તરવૃત્તિઞ્ચ સઃ ।

(૨૨) વ્યાધાતાલંકાર-Frustration.

પ્રથમ વ્યાધાત.

વ્યાખ્યા: તથાકારી વસ્તુનું અન્યથાકારી રૂપે વર્ણન તે
પ્રથમ વ્યાધાત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

માણે છે મોઢા આ જગત થાય પ્રસન્ન નેહથી,
મારે છે માર તો માર, જગતને ફક્ત તેહથી.

આમાં તથાકારી જે પ્રીતિના સંવર્ધન કરવાર સ્ત્રીનાં કરાક્ષાદિ
તેનું અન્યથાકારી એવું તેનાથી કામરહે પ્રહાર કરવારપ વર્ણન કયું
તેથી પ્રથમ વ્યાધાત.

૨ ૧ ૨

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

શશાંકના તેજથી તાપ થાય છે,
કુસોધિ તો કાળજી કપાય છે;
વનપ્રિયોના સ્વર ના સુહાય છે,
બધું વસંતે ઉલટું કરાય છે.

ભાઈચંકર.

‘જગતમાં ચાંદની વાપ સામક ગણાય છે, પુષ્પો આનંદદાયક
તથા કામજ ગણાય છે અને કોકિલોના સખ્દ મનોહર ગણાય છે,

(૨૨-૧) સ્યાદ્વાધાતોઽન્યથાકારિ તથા કારિ ક્રિયેત્ ચેત્ ।

તે જા તેઓને વસતે કમથી વાપકરક, કાળજી કાપનારા તથા અપ્રિય કરેલા છે' તેથી એ પ્રથમ વ્યાખ્યાત.

દ્વિતીય વ્યાખ્યાત.

વ્યાખ્યા—એક વસ્તુ જે કાર્યના સાધનરૂપે એક જાણ વાપરે તેજ વસ્તુ ખીજા માણસ તેથી વિરુદ્ધ કાર્યનાં સાધનરૂપે વાપરે એવું જે વર્ણન તે દ્વિતીય વ્યાખ્યાત

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ

માર જે દૃષ્ટિથી જાણ્યો શિવે હે સખીરી !
તેજ દૃષ્ટિથી તું રહેને કરે છે જીવતો પ્રીતે.

આમા શિવે જે દૃષ્ટિ કામને માગના સાધનરૂપે વાપરી તેજ દૃષ્ટિ સ્ત્રીએ તેને જીવતો કરવા રૂપ વિરુદ્ધ કાર્યના સાધનરૂપે વાપરી તેથી દ્વિતીય વ્યાખ્યાત

~ * ~

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ

જે પાડુ બાધી ગુમહું વધાર્યું,
અને મહુને દુઃખ આધિક આપ્યું,

(૪૨-૨) यत्साधनतया केनचिदुपात्त तदन्येन तत्प्रति द्वन्द्वना तद्विरुद्धसाधन क्रियेत चेत्सोऽपि व्याख्यातः ।

(૧૭૬)

તે પાહુ ગાધી હુખ મઠારૂં તેણે,
પઠાવ્યુ ના કિન્તુ મટાડ્યું એણે.

આમા એ કે જે પાઠાનો શુભકાને વધારવા રૂપ કાર્યના સાધન
રૂપે વાપર્યું તેનેજ બીજાએ તેને મટાડના રૂપ સાધનરૂપે તેથી દ્વિતીય
વ્યાધાત

તૃતીય વ્યાધાત.

વ્યાખ્યા:—કોઈ કાર્યને અર્થે ધારણ કરેલું કોઈ એક કારણ
બીજાએ તેથી વિરુદ્ધ કાર્યને અર્થે સૌકર્યે કરીને
ઠગ્યું હોય એવું જે વર્ણન તે તૃતીયા વ્યાધાત.

દાન ૧ હ

દારિદ્ર ચકા થકી દાન કંબુસો જરી ના કરે,
તેજ ચકા થકી દાતા દાન નિત્ય કયા કરે.

આમા દાન દેવું નહિ એ જે કાર્ય તેલું દારિદ્ર ચકા એ
કારણ હોઈ તેજ કારણ તેથી વિરુદ્ધ—એવા દાન આપનારૂપ કાર્ય
તેના કારણરૂપ સૌકર્યે કરીને ઠગવાથી તૃતીય વ્યાધાત

***

(૪૦૫૩) સૌકર્યેણ નિષદ્વાપિ વિયા કાર્યચિરોધિની ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

યુધ્ધે જતા નિરખીને પિતુને વધો તે,
 “ જો સાથ આપ મુજને નવ લો ગણીને,
 “ જહાનોજ બાંધ, તવ લો મુજને અવશ્ય,
 “ કાંકે ન કારણ દીસે જરી એય યોગ્ય. ”

૨.

આમાં બાલક બણી ધરમાં રાખવારૂ જે કાર્ય તેનું કારણ બાલત્વજ છે તેજ કારણથી વિરૂદ્ધ એવું યુદ્ધમાં લઈ જવારૂ જે કાર્ય તેના કારણરૂપ સૌકર્યે કરીને બાલત્વનેજ કહ્યું તેથી એ તૃતીય બાધાત. *

(૬૬) કારણમાલાલંકાર-The Garland Of Cause.

પ્રથમકારણમાલા.

બ્યાખ્યા:-જે હેતુથી એક કાર્ય ઉપજે તે અન્ય કાર્યનો હેતુ થાય એના ક્રમપૂર્વક કરેલુ શુદ્ધ તે પ્રથમ કારણમાલા.

* ‘વદતો બાધાવ’ નામથી પ્રખ્યાત એક સ્તોત્ર જાણે કાંકેથી થાય છે

યાવજ્જીવમહંમોનિ વલ્લભારો ચ મે પિતા ।

માતા તુ મમ વંધ્યાસોદપુત્રશ્ચ પિતામહ ॥

અર્થાત્ હું મરણ પર્થત મૌનિ-ન જોવનાર છું મારા પિતા બ્રહ્મચારી હતા માં વાંઝણી હતી અને દાદાને દીકરોજ ન હતો

(૬૬) ગુમ્ફઃ કારણમાલા સ્વાવથાપ્રાકપ્રાન્તકારણૈઃ ।

દાખલા ૧ જી

વિદ્યા વિનય દીએ છે.

પાત્રતા વળી વિનય થકી આવે;

પાત્રતા થકી ધનને,

ધર્મ ધનથી, સુખ ધર્મ આપે.

આમા વિદ્યા એ વિનય દેવા રૂપ કાર્યનો હેતુ છે, વિનય દેવા રૂપ કાર્ય પાત્રતા રૂપ કાર્યનો હેતુ છે એમ ક્રમપૂર્વક ગુરૂન હોવાથી પ્રથમ કારણમાલા.

* * *

દાખલા ૨ જી

આપે સુખી સુખન તો, દુઃખી દુઃખ કાપે,

કાપે ન કષ્ટ કદી એ દુઃખ દીલ વ્યાપે;

વ્યાપે ન દુઃખ વપુમાં સ્વય સુખ શાપે,

શાપે ન તો સુખી ભલે, ભરપૂર પાપે.

પ્રેમાનંદ.

‘આમા ઉત્તરોત્તર કાર્યનું પૂર્વ પૂર્વ વાક્યમા કારણ નતાનું’ છે તેથી પ્રથમ કારણમાલા.

દ્વિતીય કારણમાલા.

વ્યાખ્યા:-પ્રથમ કાર્ય પછી કારણ, તે કારણ વળી કોઈ અન્ય કારણનું કાર્ય એવા ક્રમપૂર્વક કરેલું ગુરૂન તે દ્વિતીય કારણમાલા.

સ્થાન ૧ છ

બધ છે નરકે પાપે, પાપ દારિદ્રસભવે,
દારિદ્ર દાન ના હીધે તેથી દાન કરો તહમે

આમા નર્ક એ કાર્ય પ્રથમ આવ્યુ પત્રી તેનુ કાગલ પાપ
। આવ્યુ તે પારપ કારણ તે દારિદ્રસભવ રૂ ને અપ કાગલ
તેનુ કાર્ય એમ કમપૂર્વક ગુનેન કર્યુ હોવાથી દ્વિતીય મગ્નપાત્ર.

***

સ્થાન ૨ છ

અન્ન તણુ મૂળ ધનને,
ધનમૂળ મખ મખ મૂળ ધન જાણ,
ધનમૂળ ધર્મ અને વર્ગો,
ધર્મ મૂળ હરિભજન નિર્મોલ

૨.

અમા પથ પહેલાં પ્થાન પેટે અલગ સંસ્કૃત ધર્મ

(૯૭) પક્કાસ્યાલકાર-The Necklace

વ્યાખ્યા - મુખી હીધેલા પદો પાછા ફરી લઇને અર્ધની
શ્રેણી બાધી કરેલુ વર્ણન તે એકાવલિ
હિસાદ્રિ પર ડેલાસ, વૃષભ વળી ડેલાસપર,
વૃષભ ઉપર ત્રિપુતાર, ત્રિપુતાર પર મુરસરિ

(૯૭) ગૃહોત્તમુક્તરીત્યાર્યશ્રેણિરેકાવલિર્મના ।

આમાં મુદ્રા દીધેલાં પદોનું કરી ગદ્ય કરવાથી અર્થ બેઠ
જાય તેથી એ એકાવલિ.

✽ ✽ ✽

દૃષ્ટાન્ત ૨ છુ.

અલિ થકી ફૂલ, સુવૃક્ષ, ફૂલથી,
સુવૃક્ષથી ખાગ, વસંત, ખાગથી,
વસંતથી ચંદ્ર, વિલાસ, ચંદ્રથી,
ધરે છ શોભા રજની, વિલાસથી.

ભાઈશંકર

આમાં પૂર્વ પૂર્વ પદાર્થને ઉત્તરોત્તર પદાર્થોનાં વિશેષણો રી
કરી અર્થની એણી બાધી છે તેથી એકાવલિ.

(૨૮) માલાદીપકાલંકાર-The Serial Illuminator.

વ્યાખ્યા.-ટીપક અને એકાવલિનો યોગ કરી કરેલું વર્ણન
તે માલાદીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છુ.

સૌન્દર્યની અવધિ છે ચર્ચ એહ દેહે,
જેમાં સમાયુ જગ સર્વનું રૂપ માત્ર;
સૌન્દર્ય એ નયન છે મુગ્ધ લાગિયાંજ
ને નેત્ર તે ચટપટી અદકીજ લાગી.

(૨૮) દીપકેકાવલીયોગાન્માલાદીપકમિષ્યતે ।

અ.મા 'લાગવા' રૂપ પદનો એક વાક્યમા અન્ય હોવાથી
 ૧૫૪ તેમજ મુકી દીનેના પદો લેવાના તેથી એકવાલિ એમ એક
 મનકારો હોવાથી માવાદીપક.

* * *

દીપાન ૨ હુ

સ્મરે લેના હુંદે, લેના હુંદે તુંમાં રિધતિ કરી,
 પ્રેમ આસક્ત ત્યારે તો સ્નેહથી પિયુરે વરી.

૨.

આમા 'સ્વીતિ' રૂપ પદનો એક વાક્યમા અન્ય હોવાથી
 દીપ તેમજ મુકી દીનેના પદો લેવાયા તેથી એકવાલિ એમ એક
 મનકારો હોવાથી માવાદીપક.

(૮૨) સારાલકાર-The Climax.

વ્યાખ્યા. ઉત્તરોત્તર એક કરતા બીજાના ઉત્કર્ષનું વર્ણન
 તે સાર.

દીપાન ૧ હુ

મધ મધુર, મધુર છે

દ્વધ, મધુતમ અમૃત છે સખીરી !

કવિતા મધુરી તેથી

રસસિદ્ધ કવિએ સુંદર જેહ લખી.

(૮૨) ઉત્તરોત્તરમુત્કર્ષ. સાર इत्यभिधीयते ।

આમા મધ, દૂધ, અમૃત અને કવિતા તેમનો હૃદયોત્તર એક
કાંતા એકનો જીર્ણ વર્ણુઓ તેથી સાર.

***

દશાન્ત ૨ જી

સાતી સાતી ચણાડી ને તેથી રાતુ ભાર,
તેથી રાતુ ચોળીયુ ને તેથી રાતુ ચોળ
હરિના પાંચીકડાં આવીં

હરિના પગે પડયા જાયીં.

કાળો કાળો કાચલો ને તેથી કાળો કાળ,
તેથી કાળા મરાળા ને સૌથી કાળો નાગ. હરિ
ધોળું ધોળું પતામુ ને તેથી ધોળુ દૂધ,
તેથી ધોળો રૂપીઓ ને સૌથી ધોળુ શુદ્ધ + હરિ

અમૃતલાલ.

આમા પણ હૃદયોત્તર એક કરતા એમનો (૧૪૫) વર્ણુનો
રથી સાર.

(૫૦) યથાસહ્યાલકાર-The Sequence.

વ્યાખ્યા:—કમે કથિત પદાર્થોના તેજ કમે કરેલા અન્યથા
વર્ણન તે યથાસહ્યા.

* ગુજરાતીનો દિવાળીનો ખાસ અંક સ ૧૯૭૭

(૫૦) યથાસહ્યા વ્રમેણૈષ ક્રમિકાળા સમન્વયઃ ।

ક્રમોન્વ ૧ લું.

તુજ શુભ કથવા, લખવા
 નિરખવાને સમર્થ પ્રદાંડે,
 શેષ, સહસ્ત્રાલ્પ ને
 રાચીપતિ એ કૃત હામ મીઠે.

આમાં શેષ, સહસ્ત્રાલ્પ અને રાચીપતિ જે ક્રમે કથેલા છે તેમ
 ક્રમે તેમના અન્યથ કથવા, લખવા અને નિરખવા તેલું કવન ક્યું
 તેથી યથાસંખ્યા.

* * *

(૨૨) પર્યાવાલંકાર-Relative Order.

પ્રથમ પર્યાય.

વ્યાખ્યા:-ત્રેક વસ્તુનું ક્રમે કરીને અનેક આધારભૂત
વસ્તુઓમાં અધેયત્વે કરીને કરેલું વર્ણન તે
પ્રથમ પ્ર્યાય.

દાખા ૧ છ.

હે હલાહલ! તુજ વાસ પ્રયમે જલનિધિ માંહી, હતો,
ત્યાંથી ખસી તું તો સદાચિરકલ્પ માંહી વસ્યુ અહો;
ને હાલમાં દૂર્જન તથા મુખમાં વસેલ જણાય તું,
રૂડી આ સ્થલાન્તરની ક્રિયા કહે તું મહને ક્યાંથી શીખ્યું?

આમાં હલાહલ જે કાલક્રંત જેર જે એક પર્યાય તેનું જલનિધિ,
સદાચિરકલ્પ આદિ અનેક આધાર તેમને વિશે કમલઃ આધેયત્વે
કરીને વર્ણન કર્યું તેથી પ્રથમ પ્ર્યાય.

***

દાખા ૨ છ.

જે ભુદ્ધિ અધ્યયનમાં, પછિ નોકરીમાં
સીમાં પછી, પછિ મહોદયની સ્થિતિમાં;
લાગિ હવી પછિ કુદુંજનિ ઉન્નતિમાં,
તે લાગી હાલ સવળું તણ સદ્ગતિમાં.

ભાઈશંકર.

(૨૨-૧) પર્યાયો यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः।

"આમા ભુદિરૂપ એકજ પદાર્થને કમથી અને પદાર્થોના
 ઇતરો વર્ણન આપ્યું છે તેથી પ્રથમ પર્યાય.

કથાનં ૩ જી

મળી જતાં શંભુ તણા પ્રકોપથી, ઉગારવા નિચિત્તે જઈ ઠાહથી,
 સમર્થ રહ્યા કરવા ત્રિલોકમાં, ન અન્ય જાણી મતિહીન શોકમાં,
 ન ઈશનો ઘા અગળા રિયે ઘટે છુપાય તેથી પ્રમદાસ્તનો તટે;
 તથાપિત્યાં મારપડયે વિલાસમાં અનંત વિપ્ર મ કરે સુખાહુમાં,
 રહ્યો અહીંયે સખનો જના નહિ; અગમ્ય કન્યા હૃદયે ત્વરા વહી,
 રૂપે રૂપે નૂતન વન્દિને ધરે; ન આણુથી પ્રકૃતિ દૂર સંચરે;
 શકે જરાયો જવર આણુતો અહિં સુલેચનાએ સમજી નવજહી,
 મયુરના પિચ્છ સમી મનોહરી કરે સજી શું કરવા વ્યથા પરી ?

દ્વિતીય પર્વાય.

બ્યાપ્ત્યા —અનેક આવેશરૂપ વસ્તુઓનો ક્રમે કરીને એક
આધાર હઠી કરેલું વર્ણન તે દ્વિતીય પર્વાય

ફાલગુણ ૧ ૭

હતી કુચ્છતા શીરકેશમા

ત્યા ધવલતા આવી વસી

આમા દુષ્ક્રિયા અને ત્રેતતારૂપ જે અનેક આધેશરૂપ પદાર્થો
તેમનો ક્રમવતે દેશરૂપ એક આધાર વર્ણવ્યો તેથી દ્વિતીય પર્વાય

૨ ૪ ૬

ફાલગુણ ૨ ૭

ધ્યાન ધરી કરી સુલલ

દુલ્લભ વલ્લભ મૂલ્ય લગ્યારી.

તે તલપે, ઠલપે, બિલપે,

વળી પ્રલપે ખીડ વીસરી,

નાય ! સનાય બીચારી.

કેશવલાલ,

આમા તલપન, ઠલપન, બિલપન અને પ્રલપન જે અનેક
આધેશો તેમનો ક્રમ વડે રાધાએ એક આધાર વર્ણવ્યો તેથી
દ્વિતીય પર્વાય

(૫૨) પરિવૃત્ત્યલક્ષાર-The Return

બાબા - 'ન્યૂન અને અધિક' કે 'અધિક અને ન્યૂન' ના
પરસ્પર વિનિમયનું વર્ણન તે પરિવૃત્તિ

દશાન્ત ૧ છંદ

મહેતો—

કાળજી આપીને મહારૂં કહેનેરે ખડેન !
લીધો મહનજ્વર હે સખી !
જરી નજના નાનડીઆને કહેનેરે ખડેન !
આવું કરે નહિ હે સખી !

મહેતો—

આમા કાળજી જે અધિક અને મહનજ્વર જે ન્યૂન તેમના
પરસ્પર વિનિમયનું કથન ક્યું તેથી પરિવૃત્તિ.

ૐ નમઃ

દશાન્ત ૧ છંદ

આમા તણા મોર રૂપી પગાર,
આપી વસતે કરી યુક્તિ સાર,
અલિ અને કોયલ રૂપી સખ,
તાબે લીધા ॥ સુખદો સગવં.

ભાષણ કર.

(૫૨) પરિવૃત્તિવિનિમયો ન્યૂનાભ્યધિક્યોર્થિય ।

વિયોગનો કે અનુનોજ છેડો,
આવો હવે મન્મથ ! મુક કેડો.

ભાઈશંકર

આમાં 'જો પતિનો સમાગમ થાય તો મરણ પ્રાર્થ નથી અને
જો મરણ થાય તો પતિના સમાગમનો સંભવ નથી, માટે ગુલ્મ
બળનાળા એ જો પદાર્થોનો વિરોધ છે તેથી વિકલ્પ.'

(૬૬) સમુચ્ચયાલંકાર-The Conjunction.

પ્રથમ સમુચ્ચય.

અર્થ-એક સમયાવરોહે થતી અનેક ક્રિયાઓના
શુભદ્રુ વર્ણન તે પ્રથમ સમુચ્ચય.

દશાન ૧ હ

ધવાયેલો નહાને, મૃગ ફરી નિહાળે તુજ ગમે,
અને પામે ત્રાસ, મૃત ભણી જુએ ને વળી રડે.

આમાં નાસવું, નિહાળવું, ત્રાસવું, રડવું એ એકજ સમયે
થનારી અનેક ક્રિયાઓના શુભદ્રુ વર્ણન કરવાથી પ્રગટ થાય છે.

કરે મળા કલ્યોલસરી આનંદમાં,

હસતાં રમતાં ગાતા ધરી ઉમંગલે;

વાગ્વહી વરવેલીની આવો કહું.

હલિત

આમા હસવું, ગમતું, ગાવું એ એકજ સમયે યનારી અનેક
ક્રિયાઓનું કથન કરું તેથી પ્રથમ સમુચ્ચય

દ્વિતીય સમુચ્ચય.

વ્યાખ્યા.—અનેકને એકજ ક્રિયાનાં સાધનરૂપે કરેલું
વર્ણન તે દ્વિતીય સમુચ્ચય.

ચંચળ પલ્લવ પાણીથી તુજને પ્રેરે આ વનવેલી,
 માટે મેલી વિલંબ નિતંબનો ! ચાલતો ંહેલી ંહેલી.
 ઘેલી ! રહો અહીં શું ?
 કેશવલાલ.

‘સખીની પ્રાર્થના, ભરસાનો મુંગસ, કોયલનો ટોકો અને
 વનવેલીની પ્રેરણા, એ બધાના સમુચ્ચયને લીધે’ દ્વિતીય સમુચ્ચય.

(૫૬) કારકદીપકાલંકાર—The Case Illuminator.

વ્યાખ્યા: યથા ક્રમે એકમાં અનેક ક્રિયાતું શુન્દન તે
 કારક દીપક.

દશાન્ત ૧ હ

મેસે આવી, ઉડે અને ચુમે પળી હરખાય,
 લોગી લતાનો ભૂંગ આ ખુશી થતો ઉડી જાય.
 આમાં મેસે, ઉડે, ચુમે આદિ અનેક ક્રિયાતું યથાક્રમે ભૂંગને
 વિશે કથન કયું તેથી કારકદીપક.

* * *

દશાન્ત ૨ મું.

હિન્દુનો અર્ધવ ધૂપવશે, ને શ્રદ્ધાંક નયવશે,
 હમગતા કુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે,
 એવું એકથ યશે, એવી લલિત લીલા ખીલશે.
 લલિત.

(૫૬) ક્રમિકક્રમતાનાં તુ શુન્કઃ કારકદીપકમ્.

આમાં અર્ધવ હુરશો, બ્રહ્માંડ નયશો, હુંગર ડોલશો આદિ
બનેક ક્રિયાઓનું એકજ હિન્દ જનોને વિષે કથન ક્યું તેથી કારક
દીધક.

દૃશ્ય ૩ બુ.

“ અબ્બી શેઠ સુને; મિલે ન સુમકુ હે ખાનગી ખાતમેં,
“ દેખેગા તર હોયગા તપત ” આવા બોલ છે જે ગૃહે,
તેને ચિત્ત તથા હર્ષ જગત પીતાને ઘરે જાતું એ.
સારે જ્યાં પ્રતિહાર વેણુ ન વહે અત્યંત છે જ્યાં સુખો.
દોલતરામ.

આમાં પણ અર્ધકાર લક્ષ્ય ઉપર મુગ્ધ ધટાવવું.

(૫૭) સમાધ્યલકાર અથવા સમાહિતાલકાર-The Conve-
nience.

વ્યાખ્યાન:-અન્ય કારણના યોગે કરીને અભિપ્રેત કાર્યનાં
સાધનની સુગમતાનું વર્ણન તે સમાધિ.

દૃશ્ય ૧ છ.

ટાળવા માન એતું હું કરતે પદપ્રાર્થના,
ઉપકાર્ય તેવામાં મર્ધ આ મેધમર્જના.

આમાં મર્જનારૂપ અન્ય કારણયોગે માન મટાડવા રૂપ કાર્યની
સુગમતા વર્ણવી તેથી સમાધિ.

***

(૫૭) સમાધિ: કાર્યસીકર્ષે કારણાન્તરસંનિધે: ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ

કાલાવાલા કરે છે જ્યાં, વાસનો હોશિ આ અલી,
આવી દક્ષિણ વાયુએ, ત્યાં ઉઘાડી દીધી કળી.

ભાઈશંકર.

‘ આમા દક્ષિણ પવનના આગમન રૂપ કરજાવરનું’ સાનિધ્ય
થતાથી, રાખાના લજ્જા તથા માન મુકાવવાનું’ રતિલાવને સહેલું
યહ પડ્યું તેથી સમાધિ ’

(૫૮) પ્રત્યનોકાલકાર-The Rivalry.

વ્યાખ્યા:-પ્રતિપક્ષીને અપકાર કરવાને અસમર્થ હોવાથી
તેના પક્ષના અન્ય કોઈ ઉપર વૈર લીધું એવું
જે વર્ણન તે પ્રત્યનીકા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

ખાળી મુકયો સ્મરને શિવે તે યાદ રાખી વૈરને,
શિવ અમ્મુ સમ સૌ જટાધારીને અતિશય તે પીડે.

આમા પ્રતિપક્ષી જે શિવ તેમનો અપકાર કરવાને અસમર્થ
હોવાથી તેના પક્ષવાળા જટાધારી તેનાપર વૈર લેવામાં આવે છે એમ
કથન કર્યું તેથી પ્રત્યનીકા.

***

(૫૮) પ્રત્યનોકાલકાર વલ્લભતઃ શત્રોઃ પક્ષે પરાક્રમઃ ।

કથાના ૨ ભુ

અમૃતકુરણ સમયે થયું મસ્તિષ્કનું છેદન અરે!
કુથળ અતિશય વૈર રાખે એહવે આ વાહુ તે,
અસમર્થ વિષ્ણુ સાથ લેવા વૈર તેથી તેહના
મુખસમો આ ખોલતો હજીયે સતાવે ચંદ્રમા.

૨.

આમાં પ્રતિપક્ષી જે વિષ્ણુ તેમનો અગાર કરવાને અસમર્થ
લાથી તેના પક્ષવાળા ચન્દ્રપર વૈર લેવામાં આવે છે એમ કથન
કું તેથી પ્રાચીનીકા.

(૫૨) અધોપત્યલંકાર અથવા કાવ્યધર્માપત્યલંકાર-The
Necessary Conclusion.

વ્યાખ્યા:-કૌમુદ્ય ન્યાયે કરીનેઃ અર્થની સિદ્ધિનું વર્ણન
તે અધોપત્તિ કે કાવ્યધર્માપત્તિ.

કથાના ૧ ભુ.

છમ છમ છમ છમી ચાલુ ગુપ્તે
હરિયું હરિતું હૈયુ,
લાલ નહિ પછી કયમ લલચાશે!

આમા હુરિએ ચરણનૂપુરનો હમહમાદ સામળવાજ હૈયુ ખો
તેથી કૈમુત્ય ન્યાયે લલયાત રૂપ અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી અર્થાપતિ

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ છુ

આ પયોધર નિજહૃદય ભેદી બહાર નીકળ્યાં તો અરે !
પરહૃદય ભેદે કયાથી તો જરીએ કહે કરણા ધરે.

આમા પયોધર હૃદય ભેદી બહાર નીકળ્યા તેથી કૈમુત્ય ન્યાયે
પરહૃદય ભેદનારૂપ અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી અર્થાપતિ

(૬૦) કાવ્યલિંગાલકાર-Poetical Reason

વ્યાખ્યા - સમર્થનીય અર્થનું પ્રમર્થન કરી કરેલું વર્ણન
તે કાવ્યલિંગ.

મદન ! છત્યો તુજને મહેં.

મુજ ચિત્ત વિષે વસે ત્રીપુરાસી,
પીકન્તો તુ અખિલ આ

વિન્ધે પણ નહિ ડગું જટાધારી.

આમા મદનને છત્તા રૂપ સમર્થનીય અર્થનું મદારા ચિત્ત
ત્રીપુરાસી જે સ્વરૂપ તે વસે છે એ પૂરે સમર્થન કર્યું તેથી
કાવ્યલિંગ

***

(૬૦) સમર્થનોયસ્યાર્થસ્ય કાવ્યલિંગઃ સમર્થનમ્ ।

અગામી ૨ બી

તું સ્પર્શના કર નિશાકર રે । કરોધી,
હે વાયુ ! દૂરજ રહે મુજ અગકોધી,
નિર્દોષ તે તરૂંધિને બહુ તાપ આપી,
અસ્પૃશ્ય છે ઉભય જેથિ થયાજ પાપી

સાર્થક કર.

૧

‘ આમા પૂવાઈના વાક્યાર્થ પ્રત્યે ઉત્તગર્હનો વાક્યાર્થ હેતુ
રૂપ છે તેથી કાવ્યસિંગ ’

(૬૧) અર્થાન્તરન્યાસાલકાર-Transition

વ્યાખ્યા — એક વસ્તુના વર્ણનનો આરભ કરી તેના પ્રતિ-
પાદનાર્થે સમર્થ એવી અન્યવસ્તુનું વર્ણન તે
અર્થાન્તરન્યાસ

અગામી ૧ બી

ઉચ્ચ તણી સગતિથી
નીચ પલ્લુ છાણા માથે થાપે,
સુમનાવલિના યોગે
મુત્ર કણક આશ્લેષ જુઓ દે છે.

.(૬૧) ઉકિરયાન્તરન્યાસ સ્યાન્ત્રામાન્યવિશયયા ।

આમા ઉચ્ચની સંગતિથી નીચ પણ માથે છાણું યાપે છે એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદન માટે સુમનાવલિના ચોમથી સૂત્ર જેવી તુલ્ય વસ્તુ પણ કષ્ટાત્થેય દે છે એ અન્ય સમર્થ વસ્તુનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તર ન્યાસ.

***

દશાન્ત ૨ છુ.

વર્ષા ખાલી થઇ, ગજમદે કેંક તીખુ સુગંધી,
જંબુ કુંજે ખળિ રહ્યું ભરી, પાણિ એનું ફરીથી;
ભારે થાતાં ધન ! નહિ શકે વાયુ ખેંચી તને ત્યાં,
હોયે ખાલી હલકું સઘળું, ભાર છે પૂણુંતામાં.

કિલાભાષ.

આમા મેધને યદ્ય દહે છે કે તું ભારે ચમ્પિ એટલે વાડ તારો પરાજય કરી ચકશે નહિ, એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદન માટે જે ખારી હોય તે હલકું પડે છે અને જેમાં ભારે હેય છે તે ગેરચને પામે છે એમ અન્ય વસ્તુનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તરન્યાસ.

દશાન્ત ૩ છુ.

જુઝંતાં રતિરંગના રણ વિશે તન્વંગીએ તે સમે,
મેં સાહસ કીધ દલ પીયૂને પાડી નીચે સંજમે;
ત્યાંતો યયંત્રી બાંધ, બાંવડો પડી લીલી, લળી આંખ, ને,
છાતી ફરડો; સંભવે કયમ કરી પારૂય તે સ્ત્રી જને ?

કેશવલાલ

• આ રતિવર્ણનમાં રાધાજી હાર્યા એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદનાર્થે સ્ત્રીજને પૌરુષ કેમ સમજે એમ અન્યવસ્તુનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તરનામ

(૬૨) વિકસ્વશલકાર-Expansion.

વ્યાખ્યા:-વિશેષાર્થના સમર્થનાર્થે સમ્યાન્યાર્થનું વર્ણન કરી તે સામાન્યાર્થનું પાછું વિશેષાર્થથી સમર્થન કરી કરેલું વર્ણન તે વિકસ્વર.

અર્થાન્તર ૧૬

અલિ કાગડી ઢાહી ઘઈ તું બેસ જઈ બોલ્યા વિના મકરન્દ અલીથી શોભતા સહકારપર કોકિલ બધા વદ્યું ત્હને, છે સ્થાન મહાત્મ્યે વસ્તુ વખાણતી ઘણી, નેપાણમણિને ભાવસ્થિત પંકે ગણાયે કરતુરી.

આમાં 'અલિ કાગડી બોલ્યા વગર મકરન્દ અને ભ્રમરથી શોભી રહેલા આમ તરૂંપર બેસ એટલે અમે લને કોકિલ ગણીશું.' તેના વિશેષાર્થનું 'સ્થાન મહાત્મ્યે પણ ઘણી વસ્તુઓ વખાણાય છે' એમ ત્રીજા ચરણના સામાન્યાર્થ વડે સમર્થન કર્યું અને તેના સમર્થનની અપેક્ષા રહી સામાન્યાર્થ તે સામાન્યાર્થનું 'નેપાણમણિને ભાવે રહેશે પંક જે કાદવ તે ખૂં ત્યાં કરતુરીની વિપુલતા હોવાથી કરતુરી મનાય છે' એમ છેલ્લા ચરણના વિશેષાર્થથી સમર્થન કર્યું તેથી એ વિકસ્વર.

***

(૬૨) યસ્મિન્વિશેષસામાન્યવિશેષાઃ સ વિકસ્વરઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

તારું શરીર થઇ જાય વિવર્ણું મિત્ર;
તેમાં વિચાર કરતાં નવું શું વિચિત્ર.
હેમન્તમાં વિરહિ કોઇ સુખી ન આજ
નિસ્તેજ ભાનુ પણ છે નલિની વિનાજ.

ભાઈશંકર.

“ આમાં ‘ રતિલાલના શરીરની વિવર્ણતા હોવીજ જોઇએ, ’
એ વિશેષ આપી તેનું સમર્થન ત્રીજા ચરણમાં આપેલા સામાન્યથી
કરેલું છે અને તેથી પણ સંતોષ નહિ પામતાં તે સામાન્યના સમ-
ર્થનને માટે હેમન્તમાં યતા કમલિનીના વિરહથી સૂર્યની પણ
વિવર્ણતા થવા રૂપ વિશેષ અર્થાન્તરન્યાસની રીતે આપ્યો છે, તેથી
વિક્ષરણાલંકાર નરાગર ખુબી રહ્યો છે. ”

(૬૩) પ્રૌઢોક્ત્યલંકાર-Bold Assertion.

વ્યાખ્યા:-એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુના ઉત્કર્ષનો હેતુ નહોતા
છતાં તેનું હેતુત્વે કરીને કરેલું વર્ણન તે પ્રૌઢોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી

કય ! કય સખે ! તહાં,

કાલિન્દીના વટપર ઉગેલા,

તમાલ વૃક્ષ સમુદ્દશા

શ્યામ હીસે છે અહો પ્રિયસખા !

(૬૩) પ્રૌઢોક્તિરૂત્કર્ષાદિતી તદ્દેતુત્વપ્રકલ્પનમ્ ।

આમાં કાશ્ચિન્દીનું તીર એ ક્ષંધ તમાલ વૃક્ષ સમુહની સ્થાપનાને
હેતુ તથા છતાં તેમ હોવાનું વર્ણન કર્યું તેથી પ્રૌદોક્ષિત.

* * *

દશાન્ત ૨ છં.

વિષોના, મદિરાઓના, રાક્ષસોના વિભાગને;
થોડા થોડા લઈ દૈવે ણનાંચો છો વસંતને.

ભાષ્યકર.

‘ વસંતમાં વિરહી જનો પ્રત્યે જે મારકપણું, માફકપણું, તથા
કૂરપણું છે, તેઓમાં વિષોના, મદિરાઓના તથા રાક્ષસોના વિભાગો
અહેતુ છતાં હેતુરૂપે કહ્યા છે, તેથી પ્રૌદોક્ષિત અલંકાર છે. ’

(૬૪) સંભાવનાલંકાર-The Supposition.

વ્યાખ્યા: કોઈ જોકે અર્થની સિદ્ધિને માટે ‘ જો આમ
હોય તો ’ એવા તક કરી કરેલું વર્ણન તે
સંભાવના.

દશાન્ત ૧ છં.

જો વીધિ હસ્તે હોત તો હુંતો રાજ થાત,
વજ્ર મુજ, તુજને કરી કીર્તિ કરત જગખ્યાત.

આમાં રાજ યત્તરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ માટે ‘ જો વીધિ હસ્તે
હોત તો ’ એવા પ્રકરનો તક કરવામાં આવ્યો તેથી સંભાવના.

(૬૪) સંભાવના યતીત્યં સ્યાદિત્યૂહોઽન્યસ્ય તિદ્વયે

આમા 'જીવ ગયો આવે નહિ' એ અર્થનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ દિન ઝેર વળે, ગણિકા સતી થાય એ આદિ અન્ય મિથ્યા એવા અર્થોની કલ્પના કરવામાં આવી તેથી મિથ્યાધ્વસિતિ.

(૬૬) લલિતાલકાર-The Grateful.

વ્યાખ્યા—પ્રસ્તુત અને વર્ણનીયતું વર્ણન ન કરતાં તેના પ્રતિબિંબ રૂપ અન્ય અવર્ણનીય કે અપ્રસ્તુત તનું વર્ણન તે લલિત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ

બાવળ વાવી અમૃત ફળની આશા તું ઉર ધારે છે,
મુઆ પહેલાં વસન શોકનાં ધરી કોઈ ફળ લગવે છે.

આમા પ્રસ્તુત જે ખરાબ કાર્ય કરી સારા ફળની આશા રાખવી તેનું વર્ણન ન કરતા તેના પ્રતિબિંબ રૂપ બાવળ વાવી અત્યાદિનું વર્ણન કર્યું તેથી લલિત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ

ઈંદુ વિના ગગન જેમ જણાય સૂતું,
તારા વિના ત્યમ મને સુખ સર્વ ઉલું;
જે મોન નીર થકિ હોય ભુદો પડેલ,
તેની મને સ્થિતિ હવે નકિ ॥ યથેલ.

ભાષ્યકર.

(૬૬) वर्ण्यं स्याद्वर्णवृत्तान्तप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् ।

‘ઉત્તરાદિ’ પે તે કે જે પ્રસ્તુત છે તેમા પોતાના પ્રતિનિધિમૂલ
મત્સ્યના વૃતાંતનું વર્ણન આપ્યું છે, તેથી સચિત. ’

(૬૭) પ્રહર્ષગાલકાર—The Successful.

પ્રથમ પ્રહર્ષણ.

વ્યાખ્યા: યત્ન વિના ઇચ્છાનાર્થની સંપ્રિદ્ધિનું વર્ણન તે
પ્રથમ પ્રહર્ષણ.

દશાન્ત ૧ હ

ઉર ઉત્સાહિત થઈ મૃગનયની
વામનેત્ર ફરકતાં,
હુકુલ ગદલતી પિયુ આગમવિષ્ણુ
વિરહ વિષાદ હણુંત *

આમા પતિ આવે તો સાર એમ ઇચ્છા હતી પણ યત્ન વિના
તે ઇચ્છાની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી પ્રથમ પ્રહર્ષણ.

* * *

દશાન્ત ૨ હ

સાપતાથ પ્રીતમનાં ચક્ષુ,
માનવર્તી ચળ માન અતિ વશ્યુ,
જુએ ન તે ચંચળ પણ દેખ્યે,

(૬૭-૧) ઉત્કળિતાર્થ સસિદ્ધિચિન્તા યત્ન પ્રહર્ષણમ્ ।

x ‘તરણ મૂળાત’ આશિન ૧૮૭૮ મા પ્રકટ થયું.

તારા મૈત્રક થાતાં હરખે,
માન તણ મુખ મ્હાન તણને
એક બીજા શુ હોટે.

૨

આમા એક અપગધી અને બીજા માનસતી તેથી અન્યોન્ય
શુ જાણીને જુએ પણ નહિ જો કે હૃદયેગ્ગ કવલ મે એમ ખરી
એટલે તાગમૈત્રક થાતા વિના પત્નેજ તે અથની સમિદિ થઇ
એમ વર્ણવ્યુ તેથી પ્રથમ પ્રદર્પણ

દ્વિતીય પ્રદર્પણ.

આખ્યા — ઇચ્છિત કરતા અધિકાર્યની સસિદ્ધિનુ વર્ણન
તે દ્વિતીય પ્રદર્પણ

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ

ઇચ્છયુ હતુ એકજ ગામ માગવા
માગ્યા વિના પાચ મળ્યા મ્હને સખા ।

આમા ઇચ્છિતાર્થથી અધિક ફળની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી
દ્વિતીય પ્રદર્પણ

* *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

ઇચ્છા હતી વરદાનની ધરી એક મનમા હે સખી !
કેન્તુ ઉમાએ આપીઆ માગ્યા વિના વર તણ અલી

૨

(૬૭-૨) चाछितादधिकार्यस्य ससिद्धिश्च प्रद्वर्पणम् ।

આમા ૫૭ પ્રવિઠાર્થથી અધિક રૂળની સસિદ્ધિ વર્ણવી તેથી દ્વિતીય પ્રહર્ષણ.

તૃતીય પ્રહર્ષણ.

વ્યાખ્યા:-રૂળના ઉપાયની સિદ્ધિ માટે કરેલા યત્નથી સાક્ષાત્ રૂળનાજ લાભનું વર્ણન તે તૃતીય પ્રહર્ષણ.

દશાન્ત ૧ છ

વનમાં મૂળીઆં ખોદતાં નિધિ અંજનને માટે,
નિધિભંડાર જડયો ગ્રહને, વિના યત્ન ને કાજ.

આમા નિધિઅંજન તૈયાર કરવાને માટે વનૌપધિનાં મૂળ ખોદતા એટલે પૈસા મેળવવાના ઉપાયની સિદ્ધિ માટે કરેલા યત્ન વડે સાક્ષાત્ નિધિભંડાર રૂપ રૂળનોજ લાભ થયો વર્ણવે તેથી તૃતીય પ્રહર્ષણ

* * *

દશાન્ત ૨ છ

પૂછતાં વશીકરણ મંત્ર—

આવી પ્રિયતમ આધીન થયો.

૧.

આમાં અલકાર લક્ષણ ઉપર મુજબ ધરાવવું.

(૬૮) વિપાદનાલક્ષર-The Disappointment

વ્યાખ્યા - ઇન્દ્રિયાર્થથી વિરુદ્ધાર્થની સંપ્રાપ્તિનું વર્ણન તે વિપાદન.

દશાન્ત ૧ છ

રાત્રિ જશે પ્રસવશે વળી સુપ્રભાત,
પૂર્વેય ભાતુ હોગશે ખીલશે સુપદ,
એવું વિચાર્યું જવ કોશગત દિરેદ્રે,
તે પશિની તાવ ઉખેડી ગજો અરે' રે!

આખા અમરને પદ્મવધનઆથી મુકવ થવાની ઇચ્છા હતી તેથી વિરુદ્ધ અર્થની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી વિપાદન.

દશાન્ત ૨ છ

બહુ શ્રમે મૌકિતકનો જુ થેલો,
હયો પતિએ મુજ હાર ચેલો,
હીધો સપત્ની પ્રતિ, તે હવે તો
થયો મ્હને એ હરહાર જેવો *

મ્હે પેનો મોતીનો હાર ધણા શ્રમથી ચૂંચેનો તે પ્રીતમે હડા-
મહયો સપત્ની એટલે શોક્યને આપવાથી હવે તે મ્હને સર્વ જેવો
વધ પડ્યો એમ ઇચ્છાર્થથી વિરુદ્ધ અર્થ સંપ્રાપ્તિ વર્ણવાઈ તેથી વિપાદન

* * *

(૬૮) इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विपादनम् ।

* તાજ મૂજસાવ' આશિત ૧૮૭૮ મા પ્રકટ થયુ

દુષ્ટાન્ત ૩ બુ.

હાર કંકે ન આરોગ્યો, જોવી વિશ્વેષ ભીરૂતા,
હવે તે અંતરે આવ્યાં પર્વતો, નદીઓ સખા.

૨.

આમાં સહજ વિશ્વેષ મહન થતો ન હતો ત્યાં મોટો વિશ્વેષ
તેથી પણ જોમ વર્ણવ્યુ તેથી વિષાદન.

(૬૧) ઉલ્લાસાલંકાર-Sympathetic Result.

વ્યાખ્યા:-જોકે વસ્તુના શુભદોષથી અન્ય વસ્તુને શુભદોષની
સંપ્રાપ્તિનું વર્ણન તે ઉલ્લાસ.

દુષ્ટાન્ત ૧ બુ.

દેહ દુહારી તણે વધતી સખી,
જ્યમ જ્યમ જોખન જ્યોતિ,
ત્યમ ત્યમ સર્વ સપત્ની તણાં-
વહનો મલિન-ધુતિ છાતી.

આમાં દુહારીની જોખન જ્યોતિ વધવારૂપ શુભ વર્ડે ખીણ
સપત્નીઓને વહને મલિનધુતિ છાતવાં રૂપ-દોષની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી
ઉલ્લાસ.

***

(૬૧) યકસ્ય ગુણદોષાભ્યામુલ્લાસોઽન્યસ્ય તો યદિ ।

મારી સવ બાધા હરો રાધા નાગરી સોય, *
તે તનની આંધ પડે રયામ હરિત છુતી હોય.

૨

આમા રાધાના પીતલવર્ણ રૂપ ગુણથી કૃષ્ણને હરિત પુતિ રૂપ
ગુણની સપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી ઉદ્ભવસ

(૭૦) અવજ્ઞાલકાર-Indifference

વ્યાખ્યા — એક વસ્તુના ગુણદોષ વડે અન્ય વસ્તુને
ગુણદોષની અપ્રાપ્તિનું વર્ણન તે અવજ્ઞા

દૃશ્યન ૧ ૨ ૯૭

સુલલિત લલનાઓ ભૂકુટિથી હરે છે,
હૃદય સુવક કેશ મોહ વારૂણી દે છે,
પ્રમુદિત કરતી એ સુવકો સર્વ ત્યાહી,
પણ નવ હરતી એ આલના દિલ કાંઈ

ત્યમ અમ કવિતાએ સુઅલંકાર પહેરી,
અમી ધરી હૃદમાને રમ્ય આલ્હાદ દેતી,
રસિક ગુણી જનોને દિવ્ય કો માનવોને,
મૂઠ પથુ સમ નિન્દે, હાની ના કે અમોને

(૭૦) તામ્યા તૌ યદિ ન સ્યાતામવજ્ઞાલકૃત્સ્તુ સા ।

* સે ૧ એટલે ૧૦૦યે, રોકડે

આમાં સુલલિત લલનાઓ અને કરિતાઓને અસિક અને
કુમારતાં અંતઃકરણોને આલ્હાદ દેવારૂપ મુલુની અપ્રાપ્તિ રહુવી
તેથી અવગા.

* * *

શાન ૩ લુ.

મહારી પ્રિયાની સમીપે. જઈ આરનાર,
હિ વાયુ! યોગ્ય તુજને ઠપકો, અપાર;
તેના શરીરનિ ઘણી મૃદુતા ભુવે છે,
તું કેમ તોપણ કઠોરપણું ધરે છે.

• ભાઈશ'કર.

દશાન્ત ૨ બી

પિતૃ ઘાતક યોગ જોઈને

મૃત જન્મ્યે દુઃખો જોશી એ થયો,

નિરખતાં વળી યોગ જાણ

ક્ષણમાં એ ફરી ખૂમ ત્યાં હસ્યો.

૨

આમાં દોષ રૂપ ને જાણ યોગ તેમાં બહુ થવા રૂપ સુધારી
કરવામાં આવે તેથી' લેધ.

(૭૩) સુમાલકાર-Indirect Designation.

વ્યાખ્યા:-મૃતાર્થ વાચકપદોએ સૂચ્યાર્થનું સૂચન તે
સુદ્ધ.

દશાન્ત ૨ છંદુ.

બાણી બગો ગણિતે થઈ ડહો
દોધક નામ નદીતટ નાહો.

દલપતરામ.

આમા પશુ અલંકાર લક્ષણ ઉપર મુગ્ધ થટાવવું.

કૃદાન્ત ૩ છંદુ

ક્ષણ પશુ ન વિભેગ વેકનારી,
મીટ મિટવાં પશુ ખેદ લેખનારી.
ચિર વિરહિણી આત્મરાશી સાથા
અવ ભવશે કયમ ભેદ પુષ્પિતાથા ?

કેશવલાલ.

આમાં રાધાના વિરહ વર્ણન થયે પ્રકૃતાર્થ વાચક પદો વડે
પુષ્પિતાથા વૃત્ત જે તે શ્લોકનું વૃત્ત છે તેનું સૂચન કર્યું તેથી મુદ્રા.

(૭૪) રતનાવલ્યાલંકાર-The String of Jewels.

વ્યાખ્યા-પ્રકૃતાર્થનું સૂચન કરનારા પદોનું પ્રસિદ્ધ કેમાનુ-
સાર સ્થાપન તે રતનાવલી.

દશાન્ત ૧ છંદુ.

પરિવ્રજ્યનું તું રટણ કર બજ નિરાકાર તક ન મળે,
સ્તંભી માગ સદસ તું મુક્તિપદ કરો કૃપા દેવા તે કહે;

(૭૪) કમિકે પ્રકૃતાર્થનાં ન્યાસ રતનાવલી વિદુઃ ।

પોષક બધા એ વિશ્વનો રીદિ અને સીદિ સખા !
મહા એ પ્રભાવજ્યાળીની છે દાસી બાલુ તું સર્વદા.

આમા બોધરૂપ પ્રકૃતાર્થના સૂચન કરનાર પદોનું માસના ક્રમ
વડે રચાપન કર્યું તેથી રત્નાવલી *

* * *

દુષાન્ત ૨ જી

કહ્યા ! ક્રોધ કરો કહી ન, કરશો કર્મો કુડાં ના કરે,
ખખખા ! ખાશ ખરાળ ખોટી ખલતા ખતે ખસેડો ખરે,
ગગ્ગા ! ગઈ બની નહિં ગરવમાં ગા ગુણ ગુરૂતણા,
ધધ્વા ! ઘાટ ઘડો નહિં અઘટતા રે ધાતકી થે ઘણા.
મહાસુખભાઈ.

આમા પદ બોધરૂપ પ્રકૃતાર્થનું સૂચન કરનારા પદોનું ક્રમાંક
ક્રમ વડે રચાપન કર્યું તેથી રત્નાવલી.

દુષાન્ત ૩ જી

સુકેશી તવ પેણી છે, રૂચિર ચિત્રલેખા લૂઆ,
મનોહર મદાલસા દગ, તિલોત્તમા નાસિકો,
રૂડી ઉરવશી કુચચળિજ, જંઘ રંભા; અહા !
દીપે ત્રિદિવ સુદરી મયીજ તન્વી !

આમા વાધાની અગ શોભારૂપ પ્રકૃતાર્થના સૂચન કરનારા
પ્રેરણ અસંગએના કમવડે સ્થાપન કયું તેથી સ્તાવની.

(૬૨) તદ્ગુણાલકાર-The Borrower.

વ્યાખ્યા:-સ્વગુણનો ત્યાગ કરી પરાયા ગુણના મહત્વનું
વર્ણન તે તદ્ગુણ.

કથાનંત ૧ છ

જપા કુસુમ સાનિધ્યે

રહેલુ આ બટમોગર પુષ્પ ફેડું,

નિજ ધવલતા ત્યાગી.

જપા કુસુમ કાન્તિથી રક્ત ધતું.

આમા બટમોગરના કુસે પેતાના ઉજવળતા રૂપ મુલ્યનો ત્યાગ
તરી જપા કુસુમના રક્તતા રૂપ ગ્રહનું મહત્વ કયું તેથી તદ્ગુણ

કથાનંત ૨ છ

છમી નીરખી છબીલી લલનાની

મમ મન મોહ્યુ લાલ,

સ્વર્ણયુથી સરખી તન ધ્રુતિ-મે

ધઈ ગઈ માલતીમાલ x

(૬૩) તદ્ગુણ સ્વગુણસ્યગામાદન્યદીયગુણગ્રહ ।

x ' તરણ મૂળતાવ ' આશિન ૨૮૭૮મા પ્રકટ થયું

આમા માલતીની માલાએ પોતાનો ઉજવળતા રૂપ મુણનો ત્યાગ
કરી તનદુલિતા પીતાર્ણવું અતુઝદણુ કરું તેથી તદગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ છુ

હુરિ અધરે ધરી લોંવી બમ્મરી
ઓષ્ટ, દૃષ્ટ, પટ જ્યોતિ,
પડતા નિજપર મંદ્ર ધનુષના
રંગે સુહર રહોતી *

આમા વાલણીએ પોતાના નીચરરૂપ મુણનો ત્યાગ કરી ઓષ્ટ
નો લાલ, પટનો પીત, અને દૃષ્ટનો સ્યામ એ રંગેનું ઝડણુ કરું
વર્ણવું તેથી તદગુણ

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૪ છુ

નકવેસરતું મોતી
અધર કાન્તિથી ચોલિત અધિ બાહે.
પદપગગ મલિ શું
જણાયછે, ચતુરા ' તુ શીદ હાલે

૨

આમા મોતીએ પોતાનો ચેતતા રૂપ મુણનો ત્યાગ કરી અધર
કાન્તિના લાલ રંગનું ઝડણુ કરું એમ વર્ણવું તેથી તદગુણ

* તરૂપ ગૂંજાવ આશિન ૧૮૭૮મા પ્રકટ થયુ

(૭૬) પૂર્વારૂપાલ્લકાર-The Reversion.

ન્યાય્યા -યોતાના ત્યાગ કરેલા સુભના પુનર્થહ-
 સુનું વર્ણન તે પૂર્વરૂપ વિદ્યુત યથેલી વસ્તુની
 પુર્વાવસ્થામાં અનુવૃત્તિ તેપણ પૂર્વરૂપ *

દશાન્ત ૧ શુ

સ્મરારિ કણ્ઠ કરોએ

કરીને વ્યાપ્તાજ એવો પણ શેષ

ગણું હુંતો પ્રિયસખા

તુજ થરા થકી એ થયો પુનઃ સ્વેત,

આમા ભવતતા રૂપ ગુણ સેયે નિલકણનાં કિરણે આપ થઇ
 ત્યાગીને કાળારા મહેની તે પાછી થયી પુનઃ સ્વેતતા ધારણ કરી
 એમ કહ્યું તેથી પૂર્વરૂપ.

* * *

દશાન્ત ૨ શુ

કટાક્ષની આંધિયિ પામિ રયામતા,

કરોતણી આંધિયિ ધારિ રકતતા.

સ્મિતોયિ પાણું નિજવર્ણને ધરે,

પિયારિ જે ડાલરને કરે ધરે.

આંધશકર.

(૭૬) પુનઃ સ્વગુણસપાતિઃ પૂર્વરૂપમુદાહૃતમ્ ।

* પૂર્વાવસ્થાનુવૃત્તિશ્ચ વિદ્યુતે સતિ વસ્તુનિ ।

આમા પ્રથમ શ્વેતરૂપ ત્યાગી સ્વામતા અને રક્તતનું ચક્ર
કરી પુનઃ સ્મિતોની શ્વેતતાથી પૂર્વરૂપ જે શ્વેતતા તેમ ધારણ કરે
છે એમ વર્ણવ્યું તેથી પૂર્વરૂપ.

(૭૭) અદ્તગુણલકાર-The Non-borrower.

વ્યાખ્યા:-સાથે રહેલી વસ્તુના ગુણના અનંગીકારનું વર્ણન
તે અતદ્ગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ

અનુરાગયુક્તજ હુંના હૃદયે સ્થિત થઇ એમ,
અનુરાગવાળો જરી છતાં થયો ન તું કેમ ?

આમા અનુરાગયુક્ત હૃદયે સ્થિત થયા છતાં અનુરાગયુક્તતાવ
ગુણના અનંગીકારનું વર્ણન કર્યું તેથી અતદ્ગુણ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હ

તિમીર પહેલાં સહુ કામથી લુપ્ત,
વિયોગિનીનાં પછિ આંખણો ધુવે,
તથાપિ આ આંદની ઉજળી રહે,
વિચિત્ર એથી વળિ શું બીજું કહે ?

શાઇશંકર.

(૭૭) સમતાન્યગુણાનંગીકારમાહુરતદ્ગુણમ્ ।

‘ આમાં સર્વે સ્થલોભાવી અધકાર લૂરા છતાં પણ અને અત્રુઓ
લાવવાથી વિરહિણીઓના આજણો ધોવા છતાંપણ ચાંદનીએ સ્વામતા
નહિ લેતા ઉત્તવલતાજ રાખી એટલે અન્યના મુશ્કેલી અગીકારનજ
કર્ષો એમ કહેવાયુ છેથી અતદ્દશુષુ’

(૭૮) અનુગુણાલકાર-The Enhancer.

વ્યાખ્યા:-કોઈ વસ્તુના મૂળ સ્વભાવને અનુરૂપ એવા બીજા
કોઈ શુષ્ક આવી મળવાથી તેના પ્રથમના સ્વભા-
વના ઉત્કર્ષ તું વર્ણન તે અનુગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ શુ

મહિરા ઝંઝી પીધેલ વાંદરે
વળી વીંછી ડમિયોજ તે સમે;
પછી વળગ્યો પિશાચ એહને,
ઉચ્છ્રાડ કેમ કરે ન ગામ એ ?

આમા વાનરમા મૂળથી અટક્યાનાપણું હવુજ તેમા વળી
મહિરા પીધી, વીંછી કરડ્યો અને પિશાચ વળગ્યો એટલે તેના મૂળ
શુષ્કનો ઉત્કર્ષ થયો તેથી અનુગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ શુ

રોષ ભરી નિરખી રહી'તી એ
સપત્ની પાદ સુરંગી

('૭૮) પ્રાકિસદ્ધત્વગુણોત્કર્ષોઽનુગુણ પરસન્નિધે ।

લાલ હો હૃદ અમુલિ જોતાં

લાલની લાલજ રંગી.

આમા સંપત્તીના સુરગીવાળા પગ જોઇ મૂળધીજ કોપ થો
હતો તેમા લાલ એટલે ત્રિષતમ જે ન દશના લાલ તેમની આમગી
લાલ એટલે રાતા રંગી જોઇ તેથી સપત્તીને પગે સુરગી તેણેજ
અર્થેલી તે જાણીને તેના પેઠમા લાલ હમી એટલે મૂળ યુથને ઉત્કર્ષ
થયો વર્ણવ્યો તેથી અનુગુણ

* * *

દશાન્ત ૩ નું ૪ થુ

મરહટને મદીરા ચઢી વીંછીકરડયો તેહ,
વ્યંતરને ભૂત વાગીયુ બહુ ઘણેરો લેહ
રજપુત ને વળી રડુવો મુલ્લી રડાની રીત,
પ્રતિજ્ઞા પોતે કરી, મરહરી પરમા પ્રીત

શામળભટ

ત્રીજ દશાન્ત તથા પહેલા દશાન્તમા ધપુજ સામ્ય છે
ઓપામા લક્ષ્ય ઉપર મુજગજ ધટાવવું

(૭૯) મીલિતાલકાર The Lost

૥—સાદશ્ય પડે લેહ દેખવામાજ ન આવે એવું જે
વર્ણન તે મીલિત.

૭૯) મીલિત યદિ સાદશ્યોદ્ગદ ધવ ન લક્ષ્યતે ।

દશાન્ ૧ છુ

કપુર મહિમય છે જાની રહીએ,
મજતા તનદુતિ માળા,
મૌકિતકની, તે કર અડકાડી
સૂણુ સૂણુ તૃણુ લે જાળા

આમા મૌકિતક માળા અને તનદુતિ એના શ્વેતવારપ સાદરપ
હે સેદ ન દેખવામા આવ્યો તેથી મીલિત અગની ઝઘ ૧ડવાથી
મોતીની માળા કપુરમહિની માળા જેવી થક ગધ એમ તેને બ્રમ
શ્વેત તેથી સૂણુ સૂણુ માળાને કર અડકાડી તેનાથી તરફાને સ્પર્શ
કરે છે કારણ કે કપુરમહિની માળા હોય તો તરફ હાથે લીને
ઓળી આવે

***

દશાન્ ૨ છુ

વરણ, વાસ, મુકુમારતા, સહુ ત્રિધિ રહી સમાઈ,
પાખડી લાગી ગુલાબની, ગાલ ન બાણી જાય

આમા કપોલનો વર્ણુ અને ગુલાબની પાખડી એ એમા સાદરપ
હે સેદ ન દેખવામા આવ્યો તેથી મીલિત

(૮૦) સામાન્યતાલકાર-The Sameness

૧૦ વ્યાખ્યા સાદરપ વડે સમાન એવી વસ્તુનો વિશેષ ધર્મ
જણાય નહિ એવું જે વર્ણુ ન તે સામાન્ય

(૮૦) સામાન્ય યદિ સાદરપાદિશેષો નોપલસ્યતે ।

દ્રશ્યંત ૧ છ

સંકેાન્ત રત્ન સ્ત લોમાં પ્રતિગિમ્મ થતો પ્રડે,
લંકેશ્વર સલામધ્યે ઝોળખ્યો નહિ અંગડે.

આમા સાદસ્થી લંકેશ્વર અને તેના પ્રતિગિમ્મમા મેદ
દર્શાવનાર ધર્મ અગદને જણાવો નહિ તેથી સામાન્ય

* * *

દ્રશ્યંત ૨ છ

મલિકાનો, મોગરાનો, બુધનો, કુમુદો તણો,
અહો ! આઠનિમાં લેઈ, જણાતો નથી કાયનો.

ભાઈશંકર,

‘ આમા નેતતારૂપ સાદસ્થને લીધે મેદ જણાતોજ નથી એમ
કહ્યું છે તેથી સામાન્ય અસકાર. ’

(૮૧) ઉન્મીલિતાલકાર-The Dis-covered

વ્યાખ્યા મીલિતને વિષે લેહતું સ્ફૂરણ તે ઉન્મીલિત
અથવા એ વસ્તુમાં રહેલો લેહ કોઈ વિશેષ
કારણથી લક્ષમા આવે ત્યા ઉન્મીલિત

દ્રશ્યંત ૧ છ

સમાન છુતિથી જણાવના કનક કનકને માત્ર
કરને કર્કશ લાગવા બૂપણ ઝોળખુ માત્ર

(૮૧-૮૨) મેદવૈગિષ્ટયયો સ્ફુર્તાવુન્મીલિતવિશેષકો ।

(૨૨૫)

આમા કનકવર્ણ રૂપી સાદસ્ય છતા કર્કસનારૂપ ભેનું સ્ફૂરણ
ધવાથી ઉન્મીલિત.

છાન્દ ૨ શ્લુ

કંચન વરણી કાયપર કેસર તે ન જણાય,

રંગ શુ રંગ ભળી ગયો સુગંધથી વરતાય *

આમા સુમધથી વર્ણ સાદસ્ય છતા ભેનું સ્ફૂરણ ધવાથી
ઉન્મીલિત

***

છાન્દ ૩ શ્લુ

કંચન વરણી કાય પર ચ પક પ્રખપતી માળ,

રંગ મળ્યે દેખાય ના કરમાયે વરતાય

આમા કરમાવાથી વર્ણ સાદસ્ય છતા ભેનું સ્ફૂરણ ધવાથી
ઉન્મીલિત.

આમા વસંત સમયે રૂબરૂ કરીને કાકત્વ અને પિકત્વના શેદતુ રક્તિ થાય છે એમ વર્ણવ્યું તેથી વિશેષક.

* * *

૬૦૧૧૧ ૨ ૬૬

કુલાંગનામાં ત્યમ પુશ્વત્રીમાં,
શો લેહ છે અંગનિ બાંધણીમાં;
વસંત આવે ઋતુરાજ જ્યારે,
તેનો ખરો લેહ જણાય ત્યારે.

ભાર્ગવકર.

‘ આમા અગ્ની ગાંધણીમા સરખાપણાને લીધે પતિવ્રતાનો અને અભિચારિણીનો વ્યવર્તક વિશેષ ન જણાવાતું પ્રાપ્ત છે. તેમા વસંત ઋતુમા પણ વેળા પરી રાખવાથી પતિવ્રતાનો વિશેષ રક્ષુર છે એમ કહ્યું છે તેથી વિશેષક અર્થકાર. ’

૮૩ ઉત્તરાલકાર અથવા ચિત્રાલકાર—The Manifold.

વ્યાખ્યા:—કિંચિત્ અભિપ્રાયસહિત બ્રૂદ ઉત્તરનું વર્ણન તે ઉત્તર. તેમજ એક કે વધુ પ્રશ્નનું જે વચન તેજ ઉત્તરનું હોય તેપણ ઉત્તર અથવા ચિત્ર.

(૮૩) કિંચિદાકૂત સહિત પ્રશ્નોત્તરાન્તરામિન્ત મુત્તર
સ્યાદગૂઢોત્તર મુત્તરમ્ ચિત્રમુચ્યતે ।

દશાન્ત ૪ થું

નારી એક નવરગ નહિ માળાપની સૃષ્ટિ
 નહિ બીજા વાવેત્ર નહિ નીપળવે વૃદ્ધિ,
 નહિ અવનિ આકાશ, નહિ કોઈ તેતુ ભેડુ
 છે મુખ નાસા નેણ, પુ'છ પણ પરંથુ પ્રેાડુ,
 તે નારી નારીએ નથી ઘડી સ્વરૂપ રૂપે સાચળી
 પરખો તો ખેડે પાઘડી નહિ તો ખેડે કાંચળી.

શામળભટ્ટ

અમા નવમાજ ઉતાર જે 'કાચળી' તે આવી જવાથી ચિત્ર

(૮૪) સૂક્ષ્માલંકાર-The Subtle

વ્યાખ્યા -પરાશય સમજનાર કોઈની આભિપ્રાય ચેષ્ટાનું
 વર્ણન તે સૂક્ષ્મ

દશાન્ત ૧ હ

તારા મૈત્રક થાતા

તત્તં તેણે નયનમણિ દાખ્યા

દશાગુલિશ્રી, કેરો

મસ્તક મણિને ફરી થડી છાતા *

(૮૪) સૂક્ષ્મ પરાશયામિહો તરસાકૂતચેષ્ટિતમ્ ।

* આલિંગ કેણુજારી ૧૯૨૧મા પ્રગટ થયું

આમાં તારામૈત્રક થાતા સંકેતકાળનો અભિપ્રાય બાધી મર્યાદા-
 રહિતે કેવળી છાત્ર નયને દલગુણિ આકાશી એમ જણાવુ કે
 મૂર્ધાસ્ત પછી દલ પટિકા રાત્રિ વીત્યે કે દલ વાગે સકેતસમય છે.
 એમ વર્ણવ્યું તેથી સૂક્ષ્મ.

||૧૧૨||

સખી મણ્ડલીમાં આપની પ્રિય સ્થૂમળ મમ સાન,
 હાસ્ય કરી અંજન લુછી કયે ન કરી અભિમાન .

આમ સાન સમળ સંકેતકાળના પ્રથમો અભિપ્રાય બાધી
 મમન લુછી હાસ્ય કરવા રૂપ એકત્યા જણાવુ કે અમન જેવી
 રાત્રિ મટી બધા હાસ્યરૂપ ધવલ નિર્ભળ અદિક પ્રકારે તપે
 સકેત સમય છે એમ વર્ણવ્યું તેથી સૂક્ષ્મ.

(૮૬) વ્યાજ્ઞોક્ત્યલકાર-The Di-sembler.

વ્યાખ્યા:-અન્ય હેતુના કથને કરીને આકારના ગોપનનું
વર્ણન તે વ્યાખ્યેકિત.

દુષાન્ત ૧ છ.

કાળે રંગ હરામણે કયમ આવે મમ ગેહ,
જેયો, સખી ઘણી વાર તે કપે સારીય દેહ

આમાં કૃષ્ણને ભેષ દેહ સ્નેહાવેશથી કપે છે છતાં કળા
રંગનો ભેષ બીકથી કપે છે એમ કહી સ્નેહાવેશનું ગોપન કર્યું
તેથી વ્યાખ્યેકિત.

***

દુષાન્ત ૨ છ.

ચોકાતુર થઈ કહે મુંઢરી
શ્રીમ્મ તખ્યો અતિશે અલીદે સાહેલી !
તાપ અમાપ થયો મુજ અંગે
ભશે મુ પ્રણયી સંગેરે સાહેલી !

૨.

આમાં તાપ પ્રેમાવેશથી થયો છે પરંતુ તે શ્રીમ્મને લક્ષને
થયો છે એમ કહી પ્રેમાવેશનું ગોપન કર્યું તેથી વ્યાખ્યેકિત.

(૮૬) વ્યાજ્ઞોક્તિરન્યદેતૂત્તયા ચદાકારસ્ય ગોપનમ્ ।

(૮૭) ગૂઢોક્ત્યલંકાર-The Hidden Speech.
 વ્યાખ્યા-અન્યનો ઉદ્દેશ કરીને અન્યને સંબોધી કરેલું
 વર્ણન તે ગૂઢોક્તિ

દાન ૧ બ

ગંગાતીરે વસનારી ચક્રવાતી સહી.

જે જે આ દિવસ આયમવા લાય,

બહાલાને-મુખે કે દુઃખે તું

કરજે વિદાય-ગંગા

આમા શકુન્તલાને ઉદ્દેશીને ચક્રવાતીને કયું તેથી ગૂઢોક્તિ.

દાન ૨ બ

પિંધ અતિરમ્ય ત્હે દિન તહિં પકજ યાશે બાધ,

મધુકર ! હે મમતા મુકો બન નવ લોભથી અંધ.

આમા પરંડીયાના ઉપપતિને ઉદ્દેશીને બ્રમરને કયું તેથી તે ગૂઢોક્તિ.

* * *

દાન ૩ બ

માન અને વળી રહ્યું મળવું એ,

ઠહેતાં એમ મરોડ કરીને,

સહીશું તે ગમ ઠપકો હાલે

લાજાંતી મુજ ગમ એ.

૨.

આમા પતિને ઉદ્દેશીને સખીને કયું તેથી ગૂઢોક્તિ

(૮૭) ગૂઢોક્તિરન્યોદ્દેશ્ય ચેદન્ય પ્રતિ કથયતે ।

(૮૬) વ્યાજોક્ત્યલક્ષર-The Dissembler.

વ્યાખ્યા:-અન્ય હેતુના કથને કરીને આકારના ગોપનનું
વર્ણન તે વ્યાખ્યેક્ષિત.

દૃષાન્ત ૧ હ

કાજે રંગ ડશમણી કયમ આવે મમ ગેહ,
જેથો, સખી ઘણી વાર તે ક'પે સારીય દેહ

આમાં કૃષ્ણને જોઈ દેહ સેવાવેશથી ક'પે છે છતાં દ.ળા
સંગેનો જોઈ બીકથી ક'પે છે એમ કહી સેવાવેશનું ગોપન કર્યું
તેથી વ્યાખ્યેક્ષિત.

* * *

દૃષાન્ત ૨ ગ

ચોકાતુર ઘર્ષ કહે સુંદરી
મીઠમ તપ્યો અતિયો અલીદે સાહેલી !
તાપ અમાપ થયો મુજ અગે
વસે શું મલુની સંગેદે સાહેલી !

૨.

આમાં તાપ પ્રેમાવેશથી થયો છે પરંતુ તે મીઠમને લખતે
થયો છે એમ કહી પ્રેમાવેશનું ગોપન કર્યું તેથી વ્યાખ્યેક્ષિત.

(૮૬) વ્યાજોક્તિરન્યહેતુલ્કયા ચલ્લક્ષરસ્ય ગોપનમ્ ।

(૮૭) ગૂઢોક્ત્યલકાર-The Hidden Speech.

વ્યાખ્યા-અન્યનો ઉદ્દેશ કરીને અન્યને સંબોધી કરેલું
વર્ણન તે ગૂઢોક્તિ

દુષાન્ત ૧ છ

ગંગાતીરે વસનારી ચક્રવાટી ભલી.
જો જો આ દિવસ આશમવા વાવ,
બહાલાને-સુખે ઠે ફુ;ખે સુ'
કરજો વિદાય-ગંગા

આમા શકુંતલાને ઉદ્દેશીને ચક્રવાટીને કથુ તેથી ગૂઢોક્તિ.

દુષાન્ત ૨ છ

પિધ અતિરસ તહે દિન નહિ પંકજ યારે બધ,
મધુકર ! હે મમતા મુકી બન તવ લોભથી અંધ.
આમા પડીયાના ઉપપતિને ઉદ્દેશીને બ્રમરને કથુ તેથી તે ગૂઢોક્તિ.

***

દુષાન્ત ૩ છ

માન અને વળી રહ્યું મળવું જો,
કહેતાં એમ મરેક કરીને,
સહીશું તે બમ ઠપકો દહને
ભાળાંતી મુજ ગમ જો.

૨.

આમા પતિને ઉદ્દેશીને સખીને કથુ તેથી ગૂઢોક્તિ.

---

(૮૭) ગૂઢોક્તિરન્યોદ્દેશ્ય ચંદન્ય પ્રતિ કથયતે ।

(૮૮) વિવૃત્તોક્ત્યલ્પકાર.

વ્યાખ્યા: શ્લેષ્ટ ગુપ્ત વસ્તુ ઉત્તરાદ્યથી કવિએ પ્રકર
કરી હોય એવું ને વર્ણન તે વિવૃત્તોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ શ્ર

‘પ્રિય પ્રાણ પ્રિયે ! નવ તૃપ્તિ થતી,
મુજને ભર કામતણે અતિથે,
પ્રિયનાથ ! મુવાકય દ્વિઅર્થા લખ્યુ
કથમ ભેદી શકે મન ના મુજ એ ?

આમા પ્રથમ એ અર્થની શ્લેષ્ટગુપ્ત વસ્તુને ઉત્તરાદ્યથી પ્રકર
કરી તેથી વિવૃત્તોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ શ્ર

‘તૃપ્તિ થતી નથિ લખતાં
કામ તણે ભર ઘણોજ છે મુજને.’
એવાં દ્વયર્થજ વાક્યો,
ભેદિ ન નાખે જ કોણના મનને.

ભાષ્ય કર.

આમા પણ પૂરાંદની શ્લેષ્ટગુપ્ત વસ્તુને ઉત્તરાદ્યથી પ્રકર
કરી તેથી વિવૃત્તોક્તિ.

---

(૮૮) વિવૃત્તોક્તિ શ્લેષ્ટગુપ્ત કવિનાવિષ્ટત યદિ ।

(૮૧) વુલ્ફલેન્કાર-The Artifice.

વ્યાખ્યા:-પોતાના મર્મ ગોપનાથે ક્રિયાએ કરીને બીજાનું
વચન કરવામાં આવે એવું એ વર્ણન તે સુક્તિ.

દશાન્ત ૧ છ.

ઝિતરતી તુજને હૃતી તે જાને;
નીરખીને તવ આવંતુ; અન્યને;
કુસુમચાપ કરે તુજે છે ધરું
નીરખ, પ્રિય સખે ! અહીં તે રહ્યું.

આમાં કુસુમચાપ આપવાની ક્રિયા વડે પોતાના સ્નેહરૂપ મર્મના
ગોપન માટે પરમચેતનાએ પાલન કર્યો તેથી સુક્તિ.

દશાન્ત ૨ છ.

પ્રણમે મહન મિમે મૃગમદ્યથી
ઝિતરી મૂર્તિ તમારો,
મીન નાંચે કરીને કર મોરનો
મંજરો અર્પી મુલરિ.
નાથ સનાથ બિચારી.

કેશવલાલ.

ખીખી દોષ રખે તેના રત્નને ભેદ પામી જાય એ દહેશતથી, તને
માત્ર કાઢી અને હાથમાં આમ્રમંજરી આપી આતો મેં કામદેવ
ચિત્તથી છે એવું ગવાવાનું કરે છે, તેથી યુક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ છુ.

એકાંતે રતિમંદિરે રજનિએ બોલેલ જે દંપતી,
તે વ્હાણે વડીલો સમીપ મુકલો ફહેવાંજ લાગે ખૂટી
દાણો દાડિમનો કરી શ્રવણનું માણેક ચંચુ મહી,
મૂછીને મુખબંધ કીરનૂ કરે શાણી સલુણી સહી.
કેશવલાલ.

આમાં પોતાના રતિરહસ્યના ગોપનાથે શુકચંચુમાં માણેકને
દાડિમનો દાણો કરી સુખાથી યુક્તિ અથાંકાર, વ્યાખ્યેકિતમાં અને
આમાં ભેદ એકલો કે વ્યાખ્યેકિતમાં ઉક્તિથી ગોપન કરવાનું હોય
છે ત્યારે આમાં કિયાથી ગોપન કરવામાં આવે છે.

(૧૦) લોકોવત્યલકાર-The Idiom Ornaments.

વ્યાખ્યા:-લોકપ્રવાદનું અનુકરણ તે લોકોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છુ.

ગોઠા ખાધા તોય નીચો ન કરે આંકડો
પડયા ગીયાં આ તોય, ઉંચી છે હજી ટંગડી.

(૧૦) લોકપ્રવાદાનુકૃતિલોકોક્તિરિતિ મળ્યતે ।

આમા ' જાકડો નીચો ન કરે ' અને ' મીઠા પડ્યા પડુ
 ટપડી ઉઘી, એ લોકપ્રવાદનુ અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ.

* * *

કથાનં ૨ ૭૬

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાનાં નીર જેવું
 તેને તુરંત કરી ફરીરે ! મોહન ખ્યારા.

મોરંભાઈ.

આમા ' સસારનું સુખ ઝઝવાનાં નીર જેવું ' એમ લોક
 પ્રવાદનુ અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ.

કથાનં ૩ ૭૬

આપ વિના જળ નહિરે,
 મેઘ વિના જળ નહીંજ શ્રીદામા !
 દોષ નથી કંઈ તારો,
 એ તેડું હું કને હવે શ્યામા.

પ્રેમાનંદ.

આમા ' આપ વિના જળ નહિ તે મેઘ વિના જળ નહિ ' એ
 લોકપ્રવાદનુ અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ.

(૧૧) ઉંઘેલત્યલકાર-Ambiguous Speech.

વ્યાખ્યા. અન્યાર્થસૂચક લોકોક્તિ તે ઉંઘેલત્યલ.

(૧૧) ઉંઘેલત્યલકાર લોકોક્તિ: સ્વાદર્થાન્તરગમિતા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

રહુને શું પૂછે છે ? ગુણ શિવતણા- સેવક લહે,
સદાએ જાણે છે અહિજ અહિજ સર્વ પગને.

આમાં એક જણે કામકના સંબંધમાં વાત પૂછતાં તે વાત
જાણનાર બીજો જાણુમેદુજ પાસે જોડો હતો એટલે તેના તરફ ધસારત
કરીતે જવાનું દે છે કે મહાદેવના ગુણ ભરડોજ જાણે અથવા સાપના
પગ સાપન જાણે એમ ભોક્ષકિત કહી તેથી છોકાકિત.

✽ ✽ ✽

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

શણ્ણગારે રૂડા આલિ ! આ અવસ્થા વિષે મને;
ન ઘટે ધારવા અંગે, હોય શા સ્વાદ શુકલને.

ભાષ્યકર.

આમાં શુકલને શા સ્વાદ હોય એ ભોક્ષકવાદનું અનુકરણ હોઈ
તેમાં શુકલને એટલે શુદ્ધને અર્થાત પતિવ્રતાને વિરહાવસ્થામાં શા
શણ્ણગારના શા સ્વાદ હોય એવું અર્થાન્તરપણે ગમિત હોવાથી છોકાકિત.

ગાન ૧ ૬

પાતે વળગાડી પાડી સખાથી છુટો તહીં ગોપાળ,
 વૃષભાન કિશોરીએ પકડ્યો તે કાળ
 કયું આખે અજન મંજન કેસરતણુ વપુએ કરીયુ,
 હરી મોરમુકુટ પીતામર પડૂન ધરીયુ,
 વૃષભાન કિશોરી વહે, ગોરી કરો છોડી દઇ ગોપાળ,
 “ વળી હોળી ખેલવા આવજો આહી દયાળ ”

આમાં શ્લેષથી અભિપ્રેતાર્થથી ભિન્ન એવા અર્થની કલ્પનાનું વર્ણન કર્યું તેથી વક્રોક્તિ.

***

પૂજ્યો કુમુદપર્ણથી ફળે, તોય પંચપીયૂષે ધરી કળે;
તાંદુલો ઉપર નાખિઆ ઉભી, આરતી કપુરથી કરી ખુખી,
ધૂપ તો અગરબત્તીથી કર્યો હાથ ભેડી કુદડી ઘણી કર્યો
પ્રેમાનંદ.

જયદ્રથની બીએ કવી રીતે મહા પૂજા કરી તેનું આ સુદર વર્ણન છે. ઉપરથી પૂજા જણાય છે પણ તે ખરેખરી મહા (!) પૂજા છે. શ્લેષથી અભિપ્રેતાર્થથી ભિન્ન અર્થની કલ્પના કરી તેથી વક્રોક્તિ.

(૯૩) સ્વભાવોક્ત્યલકાર—The Description of nature.
વ્યાખ્યા:-જાતિ આદિમાં જેવો સ્વભાવ હોય તેવાજ સ્વભાવનું વર્ણન તે સ્વભાવોક્તિ.

દાખલ ૧ હ

કરે બીખમ પુષ્પાટ, પછી ચક્રી સિંહબાલ ત્યાં,
જોતાં, સુષુતાં વાત નિજ જાતિ ઉપર જઈ,
આખા સિંદનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો તેથી સ્વભાવોક્તિ.

***

દશાનુ ૨ ૦૬

એક મૂરખને એવી દેવ, પાથર એટલા પૂજે દેવ,
 પાણી દેખી કરે સ્નાન તુળસી દેખી તોડે પાંન,
 એ તો અખા બહુ કૃપાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.
 અખો

આમાં મૂર્ખનો જાતિસ્વભાવ વર્ણવ્યો તથા સમાવેશિત.

દશાનુ ૩ ૦૬

ધીમે ઉઠી ચિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
 વૃદ્ધા માતા નયન નખળાં ફેરવીને જુએ છે;
 ને તેનો એ પ્રિયપતિ, હંજુ શાંત બેસી રહીને,
 બેતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

૬૪૨ નં ૪ મુ

મુણી વચન સહિ આ તાત દિગમોહ પામ્યા,
 ખર ખર જળધારા તેમને નેત્ર ચાલી,
 નીચુ ઘણુકે નીહાળી, દીર્ઘ નિઝામ મૂઝી,
 કેરે દઈજ લલાટે જોલીઆ દીન વાણી
 જોવર્ધનરામ

આમા માનવદેવને આધાત પહેલે તે વખતના જનસ્વભાવ
 વર્ણન કરું તેથી સ્વભાવોક્તિ

(૧૪) भाविकालकार-Vivid Description

વ્યાખ્યા -મૂત કે ભવિષ્યમાં ચયેલો કે થનારો વર્થ સાક્ષાત્
 વર્તમાનેજ બનતો હોય એવું જે વર્ણન તે ભાવિક

દશાન્ત ૧ છ

મર્યુ' જે યુદ્ધ તે એક દેવદાનવનું આહો,
 અથાપિ સ્થાન આયે, હું સત્ય, સ્વપ્નનહિ કહો

આમા સ્થાનનું બવકરન બતાવવા બૂતકાળમા ચયેલું દેવદાન
 વનું યુદ્ધ તે અથો હમસાજ એકથે વર્તમાને થતું હોય એમ નર્ણવનું
 ભાવિક

~ * ~

(૧૪) भाविक भूतमान्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ।

છાન્દ ૧ મ્હ

એ તો છે ભણવાના વેદ
ખાવાના કેં લાડું નથી,

ન્યારે ઉતરશે અમુ મેઠ
ત્યારે આવડે તે સહી.

આમા વેદ ભણવાના એ લાડું ખાવાના નથી એ પ્રસિદ્ધ
નિરોધતુ અનુવાદન કયું તથાપ્ર તિરેધ.
***

છાન્દ ૨ મ્હ

અહીં નથી અગ્નિ નથી અસી નથી,
વરૂં નથી દુર્ગંનનો ગિરા નથી,
વસંત આ એકે નવી બલાજ છે,
ન કોઈ જોનો પરતો ઇલાજ છે

પંદર અલંકારો.

(૧૦૧) રસવલંકાર.

વ્યાખ્યા:—શૃંગારાદિ નવ રસોમાંનો એક બીજાના અંગ.

રૂપે વર્ણવાય ત્યારે રસવત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

આજ એ રસનોત્કર્ષા પીનસ્તન વિમર્દન,

નાસિને જયન સ્પર્શા પ્રાણનાથ તથો કર.

આમાં કરણમાં શૃંગાર અંગ રૂપે હોવાથી રસવત.

(૧૦૨) પ્રેયલંકાર અથવા ભાવલંકાર.

વ્યાખ્યા:—ભાવોમાંનો એક બીજાનું અંગ થાય ત્યાં પ્રેય

અથવા ભાવ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

કરબાણુ ધરી પ્રભુ સોગન લક્ષ

વસ્તો પછી તેહ હું વીર નહિ

નજરે રહડતાં જવ એકજ બાણથી

મારું દશાનન સુત નહિ.

(૧૦૩-૧૫૬) રસમાવતવામાં સમાવશાન્તિનિવંધના: ।

ચત્વારો રસવત્પ્રેય ઉર્જસ્વિરુચ સમાહિતમ્ ।।

ભાવસ્ય ધોદય: સંધિ: શબલત્વમિતિ ત્રય: ।

અથો પ્રમાણલંકારા: પ્રત્યક્ષપ્રમુક્તા ક્રમાત્ ।

યવં પંચદશાન્યાલપ્યલંકારાન્નિદુર્વધા: ॥

આમા મર્વનામક વ્યભિચારી ભાવ તે કોપરયાચી ભાવનું અગ
નાથી પ્રેય અથવા ભાવ.

---

(૧૦૩) ઊર્જસ્વલકાર.

વ્યાખ્યા.—રસાભાસ અથવા ભાવાભાસ એ બેમાનો કોઈ
પણ બીજાનું અંગ યાવ એણે જે વર્ણન તે
ઉર્જસ્વીત્

દશાન્ત ૧૧૯

પુખ્તોને નો નમી નમી યુમે પ્રેમેધેસો અલિ આ,
ને વહીઓ લચતી લચતી બાઝતી નાયને છા,
આલિ જે નો તરૂવર વળી કોકિલા મત્ત ગાયે,
સર્વેથે એ મુજ મન તણો મોહ ઝંઝો વધારે.

આમા ભ્રમતદિ વિર્ષિ અલિ છે, તેઓમા રહેનો નૂમા
અરો નહીં પણ રસાભાસજ ગણાય એ રસાભાસ મારામા રહેતા
આત્મકય નામના વ્યભિચારી ભાવનું અગ યવાથી ઉર્જસ્વીત્.

---

(૧૦૮) પ્રત્યક્ષાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—અમ યયા પછી તેના નિરસનાર્થે ઇન્દ્રિયજન્ય
પ્રત્યક્ષનું વર્ણન તે પ્રત્યક્ષ.

દુષ્ટાન્ત.

હયિતાનું મુખ ધાર્યું
અંદરને મહેં કિંતુ પછી ભેતાં
કલકે એનું; ભાળી
હિમાંશુ ધાયો અંશય મુજ ખોળાં.

આમા અમ યયા પછી દર્શન રૂપ આક્ષુપ પ્રમાણથી નિમ્ન
કર્થો તેથી પ્રત્યક્ષ.

(૧૦૯) અનુમાનાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—હેતુ વડે અનુમાનની સિદ્ધિ થાય તો અનુમાન.

દુષ્ટાન્ત

હાથ લેવચન ફરકતાં ભવિષ્ય સાડ જણાય,
તેવું રાધાને થતાં મળ્યા પુરા યદુરાય.

આમા હાથ નેત્ર ફરકતા સાસ ભવિષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ
અનુમાન કરી તેની સિદ્ધિ માટે રાધાને તેવું થતાં દુષ્ટ મળ્યા
હતા એ દુષ્ટાન્ત આપ્યું તેથી અનુમાન

આત્મતુષ્ટિ.

દુષાન્ત

મ્હારું પવિત્ર મન આ, અભિલાષી થાય;
 કશુંયે યોગ્ય પણ શંકય એ ગણાય;
 કાંઈ ગણે બુધજનો નિજ આત્મતુષ્ટિ
 શકિત વશતુ ડાણી ત્યાજ્ય આત્યાજ્ય નીતિ.

આત્મતુષ્ટિને દુષ્યન્તે પ્રમાણુ રૂપ ગણવાથી આત્મતુષ્ટિ
 સખ પ્રમાણુ.

શ્રુતિ.

દુષાન્ત

આંખો વિના જે સઘળું બુઝે છે,
 કણો વિના સાંભળી શકે છે,
 વિના પગે શી સ્થળે સંચરે છે,
 વિશ્વેશ તે અન્યનું સંભવે છે. ---

શ્રુતિને પ્રમાણુરૂપ ગણવાથી શ્રુતિ સખ પ્રમાણુ.

પુરાણ.

દુષાન્ત

તારા, મ દોહરી, કુંતા, અહલ્યા વળી દ્રૌપદી;
 પ્રભાતે જે સ્મરે હોનાં, યાપ બાંધ સહુ ટળી.

આમાં પુરાણ વચન પ્રમાણુ રૂપ ગણવાથી પુરાણ સખ પ્રમાણુ.

આચાર

દશાન્ત

સાધુજનો નામ ન આપતું લે,
આચારની એવી પરંપરા છે,
તેથી ન ધન્યું મુજ નામ દેવા,
(કાકે) આચાર ત્યાગીની બધેય નિહા
આચારને પ્રમાણરૂપ માનવાથી આચાર સજ્જ પ્રમાણ

---

(૧૧૨) અર્થાપત્યલંકાર
આખ્યા —એક અર્થ કરીને અન્યાર્થની સસિદ્ધિ વર્ણન
તે અર્થાપત્તિ

દશાન્ત

હારે છે કટિ એમ નિર્ણય થાય નિતગિરી,
પ્રયોધરોનો બાર, તે વિણ કેાળીશુ ઝીલે ?
આમા પ્રયોધરોનો બાઝ ઝીનનારૂપ અર્થ કરીને કટિ કે એમ
અન્યાર્થની સસિદ્ધિ વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાપત્તિ

૬૪૮૧

તરફ અતિ કરીને તન્વી નિશ્ચિન્ત થેને,
જરી નથી કટિ મધ્યે માનતા એમ લોક,
કુચ ગીરિવર જે આ કાંઈ આધાર વિના,
અથર અહીં રહ્યા તે કામની ઇંદ્રભાજ.

આમા ધણે તર્ક કરતાં પણ કટિમધ્યની અપ્રાપ્તિ સર્જી
તેથી અનુપસન્ધિ.

(૧૧૪, સમવાલકાર.

વ્યાખ્યા:—નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેના પણ સંભવનું
વર્ણન તે સંભવ.

કથાન્ત .

‘પંચી કયાંથી પધારિયા’? ‘નગરથી’ ‘કાઈ નવલુની?’ ‘હા’;
‘સી?’ ‘શુવે તરૂણા પ્રિયા ત્યજી છતાં વર્ષોરૂતુમાં બલા.’
‘તે છે? ખરી વાત શું?’ ‘સુણીજ છે મહેરેય એ વાતને,’
‘...’ પૃથ્વી જનો વિવિધ છે, કહો શું નહિ સંભવે?’

આમા નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેના સંભવનું વર્ણન કર્યું
તેથી સંભવ.

(૧૧૫) પતિલાલકાર.

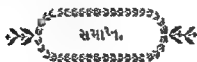
આખ્યા:-ત્યાં પ્રસિદ્ધ વાતનો વક્તા અનિર્દિષ્ટ હોય
એવું જે વર્ણન તે એતિહાસ

તાન

સામળી વચન આ તહાસ આવેછે યાદ ભ વલુ,
લોકનું,-હૂબતો પ્રાણી ગૃહે છે તૃણને યલુ.

આખા કોઈ વક્તાનું નામ ન જણાવતા 'હૂબતો પ્રાણી તૃણને
યલુ ગૃહે છે એ પ્રસિદ્ધ વાતનું વર્ણન કર્યું તેથી એતિહાસ

ભાષા સંસ્કૃત ને મજે નિરખીને યથો અવકાશના
ઝઝા, ગુજરી કેરૂ દેન્ય સીકું તે તેને સખી ચી ધવા,
ધારી ઉર કરી પ્રયત્ન અદકા, તે કાન્ય કુરે રહી .
રેખી ગુજરીને રસાળ નવલી આ રચ 'નવવલ્લરી'
'ગુજરી સખી ઉપરી થલો.' એ ઉરધરી અતિલાપ,
'નવવલ્લરી' રેખી રહી ગુજરી કુલે આજ.

૬૧૮-૧

તરફ અતિ કરીને તન્વી નિશ્ચિન્ત થેને,
જરી નથી કટિ મધ્યે માનતા એમ લોક,
કુચ ગીરિવર એ આ કાંઇ આધાર વિના,
અધર અહીં રહ્યા તે કામની ઇંદ્રજાળ.

આમા પછો તર્ક ક'તા પણ કટિમધ્યની અપ્રાપ્તિ ર્જુની
તથા અતુપવશિષ્ઠ.

(૧૬૪, સમચાલકાર.

વ્યાખ્યા:—નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેના પણ સંભવતું
વર્ણન તે સંભવ.

(૨૬૫)

માલોપમા	૬
અબૂતોપમા	૭
નિન્દોપમા	૮
પૂર્ણોપમા	૧૦
(ઉપમાદોષ દર્શન)	૧૨

૧૬	૧૧૦	ઉપમાન	.	૧૫
૨૭	૩	ઉપમાનોપગેય	.	૨૫૧
૨૮	૧૦૩	ઉર્જસ્વી	...	૨૦૬
૨૯	૬૬	ઉશ્લાસ	.	૩૯
૩૦	૭	ઉત્તેખ	...	૧૭૬
૩૧	૪૭	એકાવસિ	...	૨૫૬
૩૨	૧૧૫	ઐતિહ્ય	.	૧૬૨
૩૩	૫૬	કારક દીપક	.	૧૭૭
૩૪	૪૬	કારણમાલા	..	૧૭૭
		પ્રથમ કારણમાલા	..	૧૭૮
		દ્વિતીય કારણમાલા	..	૧૮૬
		..	..	૧૮૫

(૨૬૭)

				૨૧૯
૫૩	૭૬	પૂર્વરૂપ	..	...
૫૪	૯૮	પ્રતિબેધ	...	૨૪૧
૫૫	૪	પ્રતીપ	.	...
		પ્રથમ પ્રતીપ	...	૧૭
		દ્વિતીય પ્રતીપ	.	૧૮
		તૃતીય પ્રતીપ	...	૧૯
		ચતુર્થ પ્રતીપ	...	૨૦
		પચમ પ્રતીપ	..	૨૧
				૧૯૪

(२६८)

३४	विभाषना	प्रथम विभाषना	... १४४
		द्वितीय विभाषना	.. १४४
		तृतीय विभाषना	. १४५
		चतुर्थ विभाषना	६४७
		पञ्चम विभाषना	.. १४८
		षष्ठ विभाषना	. १४८
८८	विधुतोक्ति	...	.. १५१
३३	विशेषाभास	.	.. २३४
४४	विशेष	प्रथम विशेष	.. १४२
		द्वितीय विशेष	. १७१
		तृतीय विशेष	... १७१
		...	.. १७२
		...	... १७३
		...	... २२५
८२	विशेष	...	... १५२
३५	विशेषोक्ति	...	... १५८
३८	विषय	...	... १५८
		प्रथम विषय	... १५८
		द्वितीय विषय	... १६०
		तृतीय विषय	... १६१
		...	२०८
३	६८	विषादन	... ८८
६४	२०	व्यतिरेक	.. ८८
		...	... ८८
		व्यतिरेक	... १००
		अपकर्ष व्यतिरेक	... १००
		समान व्यातिरेक	... १३८
		...	. १३८
६५	३१	व्यामनिना	... १३४
६६	३०	व्यामस्तुति	. २३२
६७	८६	व्यामोक्ति	... १७४
८८	४५	व्याधात	...

ઉક્તાવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા:-કોઈ વસ્તુમા કોઈ પણ નિમિત્ત વડે સંભાવના
કરી કરેલું યથાસ્થિત રૂપ વર્ણન તે ઉક્તા
વિષયા. સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ શ્રી

ખાલેન્દુવત્ વક્રે વળી નવીન,
પલાશની સ્કેજ ઘમેલ રજા;
ભણે વસન્તેજ કયાં વિલાસે,
નખક્ષનો અદ્ય વનસ્થલીને.

આમા પનાચકુસુમ-હેસુલાના કુનમા વક્રવ તોમજ રકતલતન
સ નખરૂપ નિમિત્ત વડે લગણા કરેલા-નખક્ષતના તાદાત્મ્યની સંભાવના
કરી યથાસ્થિત રૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ ઉક્ત વિષયા
સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ શ્રી

મખનો ધૂમ વહુડયો આ,
નભમા ખનીને દિગ-૧ વિકારી,
આધી કે વર્ષાએ,

(૧૨) મમાપનાસ્વાવુત્પ્રેક્ષા યસ્તુદેતુઃક્રિયાત્મના ।

અઘાનુકાસ્પદાષાઘ, સિદ્ધસિદ્ધાસ્પદે પરે ॥